

Lada Badurina

Hrvatski slovopis i pravopis u predstandardizacijskome razdoblju

---

Ključni pojmovi:

slovo ili **grafem** – znak za fonem u pismu; najmanja jedinica slovopisa kojeg jezika. Nazivi slovo i grafem obično se smatraju istoznačnicama, iako se gdjekad njihovi sadržaji dijelom razlikuju.

Slovo može biti jednostavno (npr. *a, b, c, d, g, l, s, z* itd.), izvedeno (npr. *č, ć, đ, š, ž*) ili složeno (npr. *lj, nj, dž*). Slova koja se sastoje od dva-ju znakova nazivaju se **dvoslovima**, **digrafima** ili **digramima**.

slovopis ili **grafija** – način bilježenja fonema slovima ili grafemima; sustav slova kojima se bilježe fonemi određenoga jezika. Slovopisi se razlikuju od jezika do jezika jer se pojedina pisma (npr. glagoljica, ćirilica, latinica) prilagođuju fonemskim sustavima različitih jezika (stoga se razlikuje npr. hrvatska glagoljica od makedonske, ruska ćirilica od srpske ili bugarske, talijanska latinica od hrvatske ili češke itd.).

Slovopis može biti fonemski i nefonemski. Fonemski je kad pojedino slovo uvijek predstavlja samo jedan te isti fonem (npr. slovo *š* za fonem /š/ ili slovo *ć* za fonem /ć/). U svim ostalim slučajevima – tj. kad dijelovi dvoslova imaju i druge funkcije izvan tog dvoslova – slovopis je nefonemski (npr. dvoslov *sh* za fonem /š/ ili dvoslov *ch* za fonem /ć/). Suvremeni je hrvatski slovopis (hrvatska latinica) većim dijelom fonemski slovopis; izuzetak su tri dvoslova: *lj, nj* i *dž* za foneme /ĺ/, /ń/ i /ž/.

pravopis ili **ortografija** – zbir pravila za pravilno pisanje, tj. norma kojom se utvrđuje pisani plan realizacije kojega standardnog jezika; knjiga u kojoj su popisana pravila pravilnog pisanja (pravopisni priručnik).

Pravopisnim se pravilima reguliraju različita područja pisane prakse: pisanje kontakata fonema (npr. hoće li se pisati *rapski* ili *rabski*, *predsjednik* ili *pretsjednik*, *zadaci* ili *zadatci* i sl.), sastavljeno i nestavljeno pisanje riječi i izraza (npr. *naglas* i/ili *na glas*, *odsrca* i/ili *od srca*, *na pamet* i/ili *napamet* i sl.), pisanje interpunkcijskih znakova (kada se pišu točka, upitnik, uskličnik, zarez, točka-zarez, dvotočka itd.), pisanje pravopisnih znakova (npr. pisanje točke kao oznake rednog broja, pisanje decimalnog zareza itd.), pisanje riječi iz stranih

jezika (npr. hoće li se pisati *hardware* ili *hardver*, *attachment* ili *atačment*, *minhenski* ili *münchenski* i sl.). Svako se od tih pravopisnih područja pripisuje s obzirom na odabrano načelo ili odabrana načela.

Za određenje je tipa pravopisa ključno pitanje pisanja kontakata (suglasničkih) fonema. **Fonološki pravopis** (pravopis zasnovan na fonološkom načelu) pretpostavlja da svakom fonemu u pismu odgovara uvijek isto slovo ili grafem (npr. *slatka* prema *sladak*). (**Fonetski pravopis** značio bi bilježenje realno ostvarenih glasova, što je u praksi neostvarivo.) **Morfonološki** (ili **morfološki**) **pravopis** (pravopis zasnovan na morfonološkom ili morfološkom načelu) onaj je prema kojemu se slovima ili grafemima bilježe morfonemi, tj. u pismu se čuvaju granice morfema (značilo bi to pisanje *sladka* prema *sladak*, dakle morfem /slad/ uvijek bi se bilježio isto, bez obzira na promjene na morfemskim granicama). Tzv. **etimološki pravopis** (pravopis zasnovan na tzv. etimološkom načelu), pretpostavlja se, uvažava etimologiju riječi (naziva se još i **korijenskim pravopisom**). Ni jedan pravopis nije zasnovan isključivo na jednom načelu. Hrvatski je pravopis fonološko-morfonološki: po fonološkom načelu, koje je dominantno, piše se *slatka* (prema *sladak*), *otpuhnuti* (prema *od* + *puhnuti*), *pretpostavka* (prema *pred* + *postavka*), *iskopati* (prema *iz* + *kopati*), *iščupati* (prema *iz* + *čupati*), *opkoliti* (prema *ob* + *koliti*), *stambeni* (prema *stan* + *beni*) itd., a po morfonološkom *predsjednik*, *odčepiti*, *gradski*, *podšišati*, *podciknuti*, *jedanput*, *izvanbrodski* itd.

Iako pravopisne knjige redovito donose i popise **slova** (**grafema**) koja su na raspolaganju za pisanje na određenom jeziku, to pripada području **slovopisa** ili **grafije**.

Prvi hrvatski pravopis u današnjem smislu riječi jest *Hrvatski pravopis* Ivana Broza iz 1892. godine. Njime je standardizirana hrvatska fonološko-morfonološka pravopisna norma.

Proslov

Uređenje slovopisa (grafije) i pravopisa (ortografije) neupitno spada u primarne zadatke svake pisane kulture. Ni hrvatska pismenost u tome ni po čemu nije izuzetak. Štoviše, na putu do današnje *pisane slike hrvatskoga jezika* - jer, dakako, u pismu se jezik na specifičan način vizualizira, što pak reguliraju odabrana slovopisna i pravopisna rješenja - mijenjala su se pisma, reformirale grafije, oštro sukobljavali zagovornici različitih pravopisnih zamisli... I ne samo to! Nekako od devetnaestog stoljeća kreacije se hrvatskih slova, a potom i pojedini pravopisni odabiri prestaju smatrati isključivo praktičnim pitanjima (što oni uistinu jesu): slovopisne i/ili pravopisne koncepcije izdvajaju se kao važan i upravo ključan dio ne samo poznatih filoloških programa (tzv. filoloških škola) nego se s obzirom na priklanjanje ovim ili onim filološkim (pa onda i pravopisnim/slovopisnim) rješenjima prepoznaju i različite političke opcije. Navedene će postavke

zahtijevati potkrepu, no prije svega valja nam pobliže odrediti (i omeđiti) kompleksno područje istraživanja.

Počeci se pismenosti na tlu Hrvatske – a slučaj je to i s pismenošću drugih slavenskih naroda – vezuju uz pojavu kršćanstva. O upravo mit-skim počecima slavenske pismenosti svjedoči vrijedan zapis *O pismenima Crnorisca/Črnorisca Hrabra*,¹ sastavljen negdje na području istočne Bugarske krajem IX. ili početkom X. stoljeća: »Prije, dakle, Slaveni ne imahu pisma, nego crtama i urezima brojahu i gatahu, jer bijahu pogani. Pokrstivši se, trudaahu se slavensku riječ zapisivati latinskim i grčkim pismenima, bez sustava« (transliteracija i jezična prilagodba prema Bratulić 1992: 161–162). Svjedoči on naime o *bespismenosti* Slavena u pretkršćanskoj fazi, o poteškoćama vezanima uz pisanje grčkim i latinskim pismenima (čime je najavljena nužnost prilagodbe grafijskih sustava, tj. uređenja slovopisa za potrebe bilježenja slavenskih/hrvatskih fonema²) te – u nastavku – o Konstantinovu stvaranju novog slavenskog pisma – glagoljice³ (usp. i Žagar 2009: 109). Nova su se slova – Konstantinova – ubrzo proširila i na hrvatskom području. I ne samo da su ona postala dio (i) hrvatske pisane kulture (a to neminovno znači da su za potrebe bilježenja starohrvatskog jezika morala pretrpjeti određene prilagodbe⁴) nego se na hrvat-

1 O autoru se spomenuta traktata – Crnoriscu/Črnoriscu Hrabru – može samo nagađati. Pretpostavlja se naime da je riječ o pseudonimu, da ga je pisao (anonimni) monah, redovnik (prema *crna riza*, tj. halja), koji je, možda, drugim dijelom svoga pseudonima želio istaći vlastitu karakternu osobinu – *hrabrost*. Nadalje kao mogući se autori traktata spominju i bugarski car Simeon, sâm Konstantin-Ćiril, Kliment Ohridski, Naum, Joan Egzarh itd. I datacija je traktata uglavnom zasnovana na pretpostavci: sačuvan je u sedamdesetak (ćiriličkih) prijepisa, a najstariji potječe iz 1348. godine (usp. Damjanović 2002: 143–150).

2 Zanimljivo je spomenuti da Crnorizac Hrabar potrebu stvaranja posebna slavenskog pisma pravda nemogućnošću da se grčkim slovima bilježe pojedine slavenske riječi (upravo one koje se nisu mogle dobro napisati grčkim alfabetom jer sadrže foneme za koje u grčkom alfabetu nema odgovarajućih znakova): *Bog*, *životb*, *dzêlo* (= vrlo), *čajanije* (= čekanje), *širota* (= širina), *junostb* (= mladost), *jezykb* (= jezik, narod) i dr. (usp. Bratulić 1992: 161–162; Damjanović 2002: 147).

Gorljivost pak kojom Crnorizac hvali i brani novo pismo svjedoči o žestini kojom su se na nova slova okomljivali protivnici stvaranja novog pisma uz postojeće, grčko. Govori to i o važnosti koju *pismo* ima u svakoj pisanoj kulturi. Na simboličan način najavljena je time sudbina mnogih kasnijih slovopisnih i pravopisnih zamisli, koja je, opet, mnogo stoljeća kasnije sažeta u jetkoj napomeni autora prvoga hrvatskog pravopisa Ivana Broza: »ljudi nova slova primaju tako nerado kao i nove poreze« (Broz 1893: XI).

3 »Potom pak čovjekoljubac Bog, koji sve uređuje i ne ostavlja ljudskog roda bez razuma, nego sve privodi k razumu i spasenju, smilovavši se na slavenski rod, posla im svetoga Konstantina Filozofa, nazvanoga Ćirilom, muža pravedna i istinita, i on im sastavi 38 pismena, jedna po načinu grčkih slova, druga pak po slavenskoj riječi« (Bratulić 1992: 162).

4 U tom kontekstu možemo razmatrati i razvoj posebna tipa hrvatskoga glagoljskog pisma – tzv. ugate ili hrvatske glagoljice. Glagoljska su slova naime nužno prilagođavana hrvatskome fonemskom sustavu, i to u različitim njegovim razvojnim etapama, ali i mediju kojim su posredovana: kamenim pločama u koje su u najranijem razdoblju hrvatske pismenosti bivala uklesana.

skome tlu zarana zatječu pisani spomenici i na drugim dvama hrvatskim pismima – ćirilici (tzv. hrvatska/bosanska/bosansko-hrvatska ćirilica, bosančica ili bosanica) i latinici.⁵ Dugu, bogatu i raznovrsnu tradiciju srednjovjekovne hrvatske pisane kulture možda ponajbolje oslikava sintagma *trojezična tropismenost*: čine je naime tekstovi pisani na trima jezicima – na *starohrvatskom*, *staroslavenskom* i *latinskom* – te bilježeni trima pismima – *glagoljicom*, *ćirilicom* i *latinicom* (usp. Hercigonja 2006; Damjanović 2002: 183; Damjanović 2010; Žagar 2009: 107).

Imajući međutim na umu našu temu – *hrvatski slovoпись i pravopis u predstandardizacijskome razdoblju* – morat ćemo odustati od uvodno široko zacrtanih pogleda na razvoj hrvatske pismenosti: u suženom rakursu u središtu će se naših razmatranja naći tek jedno (hrvatsko) pismo – *lati-*

5 Iako su najstariji hrvatskim jezikom pisani spomenici glagoljski, latinica je na hrvatskim prostorima najstarije pismo. Prve hrvatske riječi zabilježene latinicom (uglavnom imena vladara) u latinskim natpisima iz VIII. do X. stoljeća svjedoče o poteškoćama u vezi s bilježenjem hrvatskih fonema latinicom (npr. na Krstionici je kneza Višeslava iz VIII/IX. stoljeća ime kneza napisano ovako: VVISSASCLAVO). Usp. prkos vrijednim dokumentima hrvatskoga latiniteta (spomenimo tek *Časoslov opatice Čike*, Zadar, XI. st.), prve će cjelovite tekstove pisane hrvatskim jezikom i latinskim pismom trebati sačekati do polovice XIV. stoljeća: najstariji hrvatski latinički spomenik, zapisan u svega 62 retka na pergamentu (izvorno smješten na početku latinskog zbornika), svojevrsni je kodeks zadarskih dominikanki iz 1345. godine – *Red i zakon od primljenja na dil dobroga činjenja sestara naših reda svetoga oca našega Dominika*; najstarijim latinicom pisanim hrvatskim književnim tekstom smatra se *Šibenska molitva (Gospine litanije)*, koje desetljeće mlađi rukopis.

Ipak, uzimajući u obzir raznolikost i rasprostranjenost hrvatskih glagoljskih spomenika neće biti teško dokazati prvenstvo glagoljice. Zacijelo najpoznatiji glagoljski epigraf – *Bašćanska ploča* napisana oko 1100. godine – nije i najstariji glagoljički zapis. Valja naime spomenuti i *Plominski natpis* (XI. st.), *Valunsku ploču* (XI. st.), *Krčki natpis* (XI. st.), *Konavoski glagoljski natpis* (XI. st.), a iz XII. stoljeća još i *Jurandvorske ulomke*, *Senjsku ploču*, *Grdoselski ulomak*, *Humski grafft* itd. Zlatno doba hrvatskog glagoljštva XIV. je i XV. stoljeće. U velikoj mjeri zahvaljujući djelatnosti franjevačkog reda, iz toga vremena nasljeđujemo bogatu glagoljičku liturgijsku literaturu. Spomenut ćemo tek iznimno lijepe rukopisne tekstove *Misal kneza Novaka* iz 1368. godine i *Hrvojev misal* iz 1404. te prvu hrvatsku inkunabulu – *Misal po zakonu rimskoga dvora* (tiskan 1483, vjerojatno u ličkom Kolinu). Vrijedni su i glagoljski zbornici beletrističkih tekstova (npr. tzv. *Pariška pjesmarica* iz XIV. st. i *Petrisov zbornik* iz 1468), ali i drugi tipovi glagoljskih zapisa koji svjedoče o tome da je glagoljica bila široko rasprostranjeno hrvatsko pismo (npr. *Zapis popa Martinca* iz *Drugoga novljanskog brevijara* 1493. u kojemu pop glagoljaš živopisno i nadahnuo izvještava o dramatičnim događajima na Krbavskom polju).

Ćirilici su zapisi na hrvatskome tlu tek nešto mlađi od glagoljskih: najkasnije od XII. stoljeća i ćirilicom se bilježe hrvatski tekstovi. Najstarija ćirilica isprava pisana na području današnje Hrvatske jest *Povaljska listina* (osnovni tekst iz 1184). Iz XV. i XVI. stoljeća sačuvani su neki važni ćirilici tekstovi, npr. *Poljički statut* iz 1440. i *Libro o mnozijek razloga*, dubrovački zbornik koji donosi najstarije dvostrukorimovane dvanaesterce u hrvatskoj književnosti. Najstarije tiskano djelo jest *Offcij BDM i 15 molitava Svete Brigite* (Venecija, 1512), a na bosanskome tlu *Nauk krstjanski fra Matije Divkovića* (1611).

Vrijedne i komentirane preglede hrvatske srednjovjekovne pismenosti v. u Damjanović 2002; Žagar 2009 te Damjanović 2010.

nica, a i onda pozornost ćemo usmjeriti na odabrane, reprezentativne primjere koji će moći posvjedočiti pravce razvoja hrvatske latiničke grafije. Drugim riječima, u kontinuumu hrvatske pismenosti iz čisto praktičnih ćemo razloga morati postaviti neke *markacijske točke* kako bismo – unaprijed odustajući od iscrpnosti i sveobuhvatnosti pregleda – mogli jasnije i preglednije ocrtati kako se uspostavljao hrvatski slovopisni i pravopisni uzus (ili, bolje: hrvatski slovopisni i pravopisni uzusi) u vremenima prije kodifikacije hrvatske pravopisne norme.⁶

Slovo o slovopisu

Ponajprije valjat će nam se suočiti s dvama pitanjima.

(1) Zacijelo je – i iz današnje perspektive – intrigantno pitanje kako to da je latinica – kao *treće* pismo, ali i pismo koje nije, poput glagoljice ili ćirilice, izvorno kreirano za slavenski jezik – u konačnici ipak uspjela potisnuti i istisnuti dvije slavenske grafije – glagoljicu i ćirilicu – koje su k tome već bile *pretrpjele* nužne (dodatne) prilagodbe starohrvatskom fonološkom sustavu te bile široko rasprostranjene na hrvatskom području⁷ (i u liturgijskim, i u neliturgijskim tekstovima, pa i u općoj, upravo privatnoj uporabi)?

Pretpostavki je više: od davanja (prekomjerne?) važnosti činjenici da su Hrvati već imali iskustava s bilježenjem slavenskih riječi (imena) latiničkim pismom⁸ (Moguš 1993: 27–28) do, čini se, prihvatljivijeg tumačenja kako su učeni Hrvati morali biti dvojezični (dakle pismeni i na latinskom i na hrvatskom jeziku), pa im se latinica kao pismo kojim mogu bilježiti oba jezika pokazala kao bolje (ekonomičnije) rješenje; ujedno bilo je to utjecanje zapadnoj, europskoj kulturi (Damjanović 2002: 277). Bilo kako bilo, odabir će latinice iziskivati daljnje napore u prilagodbi latiničkih slova za bilježenje specifičnih hrvatskih fonema – što će u konačnici rezultirati današnjom hrvatskom grafijom/slovopisom.

(2) Drugo je pitanje metodološke naravi: premda smo najavili istraživanje hrvatskog *i* slovopisa *i* pravopisa u predstandardizacijskome razdoblju, ustrajno – čini se – zanemarujemo *šire* i *obuhvatnije* područje pravopisne organizacije starijih (od srednjovjekovnih do – u nastavku – mlađih,

6 Imamo pritom na umu dvoje: (1) kodifikacija pravopisne norme pretpostavlja postojanje relativno stabilnih pravopisnih uzusa, pa jednim svojim dijelom ona predstavlja kodifikaciju uzusa (tj. ustaljene prakse/uporabne norme); (2) pitanje slovopisa, iako načelno odvojeno od pitanja pravopisa, sastavni je dio pravopisne norme, a time i pravopisnih knjiga/priručnika.

7 Preciznije, od XVI. se stoljeća glagoljica i ćirilica mogu smatrati tek *rubnim* hrvatskim pismima, dok latinica preuzima primat. Usp. npr. Kapetanović 2005: 463; Žagar 2009: 138; Damjanović 2010: 19.

8 Ipak, teško je ne zamijetiti da ta iskustva baš i nisu bila *ugodna* (o čemu više u nastavku), pa je pitanje jesu li i u kojoj mjeri mogla biti razlogom za kasniju apsolutnu prevagu latiničke pismenosti, pogotovo u konkurenciji s glagoljicom i ćirilicom.

pretpreporodnih) hrvatskih tekstova. No i za to imamo opravdanja. *Ponajprije*, uspostava slovnog sustava – u razvojnome smislu – prethodila je promišljanju i osmišljavanju pravopisne organizacije (starohrvatskih) tekstova. To, naravno, ne znači da su najraniji hrvatski tekstovi pisani *bez pravopisa* (niti bi tako što uopće bilo moguće!):⁹ različite su pravopisne prakse nužno postojale i prije no što je pravopis *postao tema* filoloških nastojanja.¹⁰ *Potom*, postoji – dodatno – i jedan praktičan razlog: slovopisna neujednačenost neizbježno zamagljuje pogled na pojedina pravopisna rješenja.¹¹ Utoliko će i naš osvrt na pravopis kojim su pisani hrvatski tekstovi prije XIX. stoljeća moći biti tek uzgredan i letimičan.

Usmjeravajući se dakle na iskustva koja su imali prvi zapisivači hrvatskih riječi latinicom, možemo konstatirati da se od samih početaka (od VIII/IX. stoljeća nadalje) glavna manjkavost latiničkog pisma – nepostojanje odgovarajućih slova/grafema¹² za bilježenje specifičnih hrvatskih fonema – rješavala na dva (ujedno i jedina moguća) načina: (a) različitim kombinacijama već postojećih latiničkih slova i/ili (b) prilagodbom latiničkih slova, tj. izvođenjem novih slova od postojećih. Upravo simbolično, imena dvaju hrvatskih vladara uklesana u latinskim jezikom pisane natpise svjedoče o tim dvjema mogućnostima: (a) na Krstionici kneza Višeslava iz VIII/IX. stoljeća u imenu kneza, uz ostalo, udvojenim je grafemom (digrafom ili dvoslovom *ss*) zabilježen hrvatski palatalni fonem /š/

9 Ne mislimo ovdje bez pravopisa kao norme (jer riječ je, dakako, o predstandardizacijskome razdoblju i što se pravopisa i što se slovopisa tiče), već na određeno *pravopisno* uređenje teksta, odnosno na neizostavno činjenje nekih *pravopisnih* odabira.

10 Zasad samo najavimo – jer o tome će biti riječi u nastavku – bit će to od polovice XIX. stoljeća. Uostalom, na tragu je to i Maretićevih razmišljanja: »prije Gajeva vremena nema u nas pravopisne tradicije« (1889: IX).

11 Dakako, tiče se to isključivo odabira temeljnog pravopisnog načela, fonološkog i/ili morfonološkog (morfološkog). Neka će druga pravopisna pitanja – poput pisanja interpunkcijskih znakova, pisanja velikih ili malih početnih slova itd. – morati još pričekati.

12 Valja nam ovdje upozoriti na mogućnost razlikovanja dvaju pojmova – *slovo* i *grafem*, ali i na nedosljednosti u njihovoj razdiobi u dostupnoj literaturi. Po jednom tumačenju, *slovo* je znak za fonem, a *grafem* je jedinica grafijskog sustava (prema tome slovo je *nj* za fonem /ń/ dvografemsko, tj. digraf ili digram). Po drugom tumačenju, upravo suprotno, fonemima odgovaraju grafemi, koji mogu biti jednoslovi, dvoslovi ili troslovi. Usp. i u Badurina 1996a: 18–20.

Smatramo da takvo razlikovanje može biti vrlo korisno, ali ne mislimo da je i jedan od ponuđenih terminoloških parova bez zamjerke. Ako bismo i pristali uz tumačenje *grafem: znak za fonem; slovo: jedinica pisma* (npr. *latinice*) – koje je, čini se, zastupljenije u novijoj literaturi – morali bismo u pitanje dovesti i *naslovni* termin *slovopis* (u tom bi slučaju trebalo naime govoriti o hrvatskoj *graffji* kao sustavu *grafema* za bilježenje hrvatskih fonema). S druge strane čini nam se da hrvatski termin *slovopis* dobro korespondira s kalkiranim (i u širokoj uporabi sasvim uobičajenim) nazivom *pravopis* (jednako kao što su međusobno korespondentni internacionalni termini *graffja* i *ortograffja*) Utoliko – ne odustajući od pojmovnog razlikovanja (jer, napokon, postoje jednočlane i dvočlane jedinice i hrvatskoga slovopisnog/grafijskog sustava) – odustajemo od onog terminološkog: *slovo* i *grafem* rabimo ravnopravno u obama kontekstima i u obama značenjima, jednako kao i *dvoslov* i *digraf/digram*.

(VVISSASCLAVO); (b) u *Natpisu župana Godečaja* iz crkve sv. Križa u Ni-
nu iz XI. stoljeća u imenu je župana palatalni fonem /č/ zabilježen posebnim
slovom (jednoslovom!) kakvo nije postojalo u inventaru latiničkih slo-
va kojima su se pisale latinske riječi – ž.¹³

Upravo na takvim će se iskustvima uporabe latiničkog pisma za zapi-
sivanje hrvatskih riječi temeljiti razvoj hrvatskoga (latiničkog) slovopisa
od sredine XIV. stoljeća nadalje, a te će dvije mogućnosti stvaranja novih
slova/grafema za posebne hrvatske foneme – *izvođenje* i *slaganje*¹⁴ – biti
ugrađene i u suvremenu hrvatsku latinicu.

* * *

Za stoljeća će se hrvatske latiničke pismenosti (otprilike do druge polovice
XIX. stoljeća) moći utvrditi da ih je obilježila slovopisna neujednačenost i/
ili nedostatna usustavljenost, ali i nekoliko relativno stabilnih slovopisnih
praksi. Općenito bi se moglo reći da pri kreiranju novih slova/grafema za
bilježenje specifičnih hrvatskih fonema (u prvom redu palatala) preteže
praksa slaganja novih slova različitim kombiniranjem postojećih (nastaju
tako novi dvoslovi, troslovi), uz nekoliko zanimljivih i zapaženih pokušaja
ustopostave dosljedno fonemskoga slovopisa izvođenjem novih jednoslova iz
postojećih osnovnih latiničkih slova. No krenimo nekim redom.¹⁵

Ozbiljnu poteškoću u proučavanju najranijih razdoblja hrvatske lati-
ničke pismenosti (konkretno, latiničkih spomenika do sredine XV. stolje-
ća¹⁶) podjednako predstavlja interferiranje supostojećih grafijskih škola
(posljedica čega jest i nedovoljna grafijska izdiferenciranost: isti se fone-
mi ne pišu uvijek isto), kao i činjenica da ne možemo uvijek sa sigurnošću
utvrditi kako se zapisano i izgovaralo, posebice s obzirom na različite je-
zične sustave (čakavski, štokavski, staroslavenski, ali – u posuđenicama –

13 Vjeruje se da je *novi* znak ustvari inačica beneventanskog slova z (beneventana je
srednjovjekovni minuskulni tip latiničkog pisma koji se povezivao uz benediktinski
red). To znači da je iskorištena mogućnost da se specifičan hrvatski fonem predstavi
jednoslovom *posuđenim* iz drugog latiničkog sustava, i pritom mu se prilično slobod-
no pridijevala nova slova vrijednost (beneventansko z za bilježenje fonema /č/; u
nekim drugim epigrafima iz XI-XII. st. istim se slovom bilježe i fonemi /c/, /z/). Usp.
Žagar 2009: 116; također i Kapetanović 2005: 466.

14 S razlogom ovdje mijenjamo redosljed navođenja *postupaka*: naime suvremeno hr-
vatsko latiničko pismo ima pet izvedenih slova (č, ć, đ, š, ž) i tri složena/dvoslova (dž,
lj, nj), pa sada slijedimo kriterij zastupljenosti.

15 U pregledu ćemo se slovopisnih rješenja uglavnom služiti postojećim iscrpnim stu-
dijama bilo o hrvatskoj latiničkoj pismenosti općenito bilo o pojedinim segmentima
te pismenosti (npr. Maretić 1889; Moguš-Vončina 1969; Vončina 1985; Malić 2004;
Farkaš 2010b), uz više-manje uzgredne osvrtne na pojedina konkretna slovopisna
rješenja (npr. ona Rajmunda Džamanjića, Josipa Završnika, Ljudevita Gaja, Josipa
Partaša, Marćela Kušara itd.).

16 Uporaba latiničkog pisma u najranijim, srednjovjekovnim tekstovima uglavnom nije
razmatrana u pregledima hrvatske latiničke grafije (usp. Maretić 1889, Moguš-Von-
čina 1969). Te najranije latiničke tekstove temeljito je istražila – uključujući i njihov
slovopis i pravopis – Dragica Malić (usp. Malić 1997 i 2004).

i na moguć utjecaj grčkog, latinskog ili talijanskog izgovora), i sve to još u dijakronijskoj perspektivi!

Na nekoliko ćemo primjera – slijedeći minucioznu analizu Dragice Malić (usp. Malić 2004: XLVI–LIX) – pokazati o čemu je zapravo riječ.

Pomutnju u čitanju srednjovjekovnih latiničkih tekstova izaziva ne samo činjenica da se isti fonem može bilježiti različitim slovima/grafemima (jednoslovima, dvoslovima ili troslovima), a da istovremeno isti grafemi mogu označavati različite foneme¹⁷ nego, štoviše, da postoje određeni fonemski nizovi u kojima se svi članovi niza bilježe istim grafemima. To su ovi nizovi fonema: /c/ – /č/, /h/ – /k/, /i/ – /j/ – /g/, /l/ – /lj/, /n/ – /ń/, /s/ – /z/ – /š/ – /ž/, /u/ – /v/ – /f/. Recimo, za pisanje fonema /c/ i /č/ zajednički su grafemi *c* i *ç*, katkada i *z*, što – između ostaloga – može predstavljati poteškoću u čitanju domaćih riječi tipa *črv* ili *crv*, *črevo*/*črivo*/*črijevo* ili *crevo*/*crivo*/*crijevo*, ali i posuđenica poput *Lucija* ili *Lučija*. I ne samo to! Grafijsko izjednačavanje fonema /s/ i /z/ – najčešće predstavljenih grafemima *ſ* ili *ff* – u prefiksima *bez-/brez-*, *iz-/z-*, *s-*, *vz-/uz-/z-* bit će dobar primjer za to kako je zbog grafijske nedosljednosti u riječima u kojima osnova započinje kojim bezvučnim fonemom nemoguće utvrditi jesu li u pravopisu potvrđene morfonološke promjene (asimilacija po zvučnosti), pa onda i ostvaruje li se u zapisanim riječima fonološko ili morfonološko pravopisno načelo.

Uzimajući navedeno tek kao oprimjerenje poteškoća u vezi s uporabom latiničkog pisma u najstarijim cjelovitim hrvatskim latiničkim tekstovima, nastavljamo s – ipak letimičnim – pregledom hrvatskih iskustava s uporabom latinice u kasnijim stoljećima, sve do grafijskih reformi Ljudevita Gaja.

Često su navođeni podaci do kojih je Tomo Maretić došao izvršivši pomnu analizu *povijesti hrvatskoga pisanja latinskim slovima*:¹⁸ za bilježe-

¹⁷ Primjerice, fonemi se /i/, /j/, /g/, čak i /ć/ obično bilježe istim grafemima: *i, j, y, g*. Fonemi /i/ i /j/ često se bilježe dvoslovnim grafemima *ij, iy, yi*, ali se također jednoslovom i dvoslovom/troslovom označavaju i fonemski sljedovi /ij/, /ji/, /iji/ (usp. Malić 2004: XLVII).

¹⁸ Usp. Maretić 1889. Maretiću se – dijelom s pravom – zamjera ograničenost korpusa (točnije, izostavljanje iz pregleda važnih autora poput Šime Budinića, Hanibala Lucića – premda se Maretić uvodno ispričao što nije uspio doći do Budinićeve *Summe* i Lucićevih *Skladaña* – te Rajmunda Džamanjića), ali i nedovoljna spremnost da u raznovrsnim grafijskim rješenjima mjestimice ipak uoči i sustavnost (usp. Moguš-Vončina 1969: 62–63, Kapetanović 2005: 463–464). Zanimljivo je da je Maretić predviđao prigovore s obzirom na veličinu i karakter korpusa na kojemu je temeljio svoje istraživanje, pa je čak unaprijed – upravo polemički – poručio neistomišljenicima: »Ali kad bi i moguće bilo upotrebiti sve pisce i sve kńige, ja pitam, bi li posao od kakvijeh 5 ili više godina stajao u razmjerju s rezultatima? – odgovaram: ne bi, jer se ne mogu uvjeriti, da je pretjerano gomilañe svakakvoga materijala nauci na uvar« (Maretić 1889: X).

Bilo kako bilo, i uz manjkavosti korpusa, i uz mjestimične propuste u interpretaciji, gdjekada i uz tendencioznost (npr. davanje apsolutne prednosti jednografemskim rješenjima/jednoslovima, što je svakako bilo neposredno potaknuto Karadžićevom reformom ćirilice, ali – podsjetimo – nije bilo strano ni slavenskim/hrvatskim iskustvima s glagoljičkim i ćiriličkim slovopisom; naposljetku, i Maretićevoj su

nje fonema /č/ i /ž/ naši su stari pisci upotrebljavali po 18 različitih rješenja, za bilježenje fonema /ć/ i /š/ čak po 22, i dalje za fonem /ž/ (u današnjoj hrvatskoj latinici đ) 15, za fonem /j/ 10, za fonem /l/ (u današnjoj hrvatskoj latinici lj) 9, dok se samo sedam fonema bilježilo jednoslovom (/a/, /b/, /d/, /l/, /o/, /p/ te neslogotvorno /r/) (usp. Moguš-Vončina 1969: 63, Vince 2002: 77; Farkaš 2010b: 9). Svakako je otežavajuća okolnost i to što se i kod istog pisca, pa i na istim stranicama, susreću različiti grafemi za iste foneme.¹⁹

Teško da i takvi nasumični podaci mogu uliti povjerenje u uspješnost procesâ prilagodbe latiničkog pisma potrebama pisanja hrvatskih riječi. No, srećom, i u tom *neredu* ima nekog *sustava*. Prvo što je uočeno jest da su se hrvatski pisci bilježeći svoje tekstove latinicom još neprilagođenom potrebama hrvatskoga jezika utjecali različitim uzorima: talijanskom (u Dalmaciji) te mađarskom (u kopненоj zoni).²⁰ Posljedično, formirale su se relativno stabilne slovopisne prakse: već od XVII. stoljeća supostojе tako na zapadu/sjeveru kajkavski (»horvatski«) slovopis (izgrađivan pod utjecajem mađarske grafije) i na jugu dalmatinski slovopis (nastao u dodiru s talijanskom i, manje, latinskom grafijom, koje su posredovali hrvatski franjevci školovani u Italiji), a od XVIII. stoljeća i slavonski slovopis (usp. Samardžija 2004: 14-15).

Želeći, ukratko i pregledno, prikazati razlike između prvih dvaju slovopisa, dalmatinskog i kajkavskog, zadržat ćemo se na načinima bilježenja odabranih fonema (uz palatale zanimljivi su i fonemi /c/ i /s/ te slogotvorno /r/).²¹

---

studiji prethodile neke grafijske reforme koje su išle u tom pravcu, o čemu više u nastavku) - ne može se poreći vrijednost i temeljitost Maretićeva pristupa, kojemu dugujemo mnoge vrijedne podatke o povijesti hrvatskog latiničkog slovopisa.

19 Da u takvim prosudbama valja biti više nego oprezan, pokazali su Moguš-Vončina uvjerljivo tumačeći da, recimo, različiti grafemi za fonem /l/ mogu biti funkcionalno iskorišteni: *gl* u situacijama »jedinственog«/primarnog fonema /l/ (npr. *cragl* ili *priategli*), a *li* za bilježenje skupa /lj/ (npr. *vefelie*) (usp. Moguš-Vončina 1969: 63; v. i Moguš 1982/83).

20 Bio je toga dakako svjestan i Tomo Maretić: »Stari su hrvatski pisci skrajali sebi azbuku koji po latinskoj, koji po mađarskoj, a samo jedan (Ančić) se ugledao u ćirilsku bosansku azbuku i po njoj složio znakove za đ, l, ņ« (usp. Maretić 1889: XII). Uostalom, iz tog razloga Maretiću je i bilo važno da u svoja istraživanja uključi pisce iz različitih hrvatskih regija: »Pisci su uzimani iz svih krajeva našeg naroda, gdje je bilo ikakvo literarno kolo. Po narječjima mogu se razdijeliti pisci u 7 grupa: Bokeļi, Bošnjaci, Čakavci, Dalmatinci, Dubrovčani, Kajkavci, Slavonci« (1889: XI).

21 Navodimo prema Farkaš 2010b: 9. Autorica također zapisuje nizove riječi koje imaju posvjedočiti o razlikama između dvaju slovopisa: **južna zona** - *poçigne* (počinje), *ne-priateglia* (neprijatelj), *gnega* (njega), *caco* (kako), *zarqua* (crkva), *pomoch* (pomoć), *poçetak* (početak), *uelicha* (velika); **sjeverna zona** - *ztar* (star), *voizku* (vojsku), *szueti* (sveti), *ieszti* (jesti), *mesati* (mešati), *czelo* (celo), *deuicze* (device).

FONEM								
/c/	/č/	/ć/	/l̥/	/ń/	/r̥/	/s/	/š/	/ž/
dalmatinski slovopis (jug)								
c, z	c, ci	ch	gl	gn	ar	s, f	sc, fc	x
kajkavski slovopis (zapad/sjever)								
cz	cs, cf	ch, ty	ly	ny	er	sz, fz	s, ff, ss	s (f)

Uz dva dominantna slovopisna sustava – a prije formiranja trećeg, slavonskog – zabilježeni su međutim i zanimljivi pokušaji slovopisnih reformi koji su – usuprot ugledanju na strane uzore – nastojali ponuditi originalna rješenja za bilježenje pojedinih hrvatskih fonema. Može se reći da se u pokušajima ostvarenja načela *jedan fonem – jedno slovo* (poželjno jednoslov) na upravo simboličan način oživljuju ranija hrvatska iskustva s ne-latiničkim grafijama (glagoljicom i ćirilicom).

Prvo nastojanje da se primjenom dijakritičkih znakova (nadrednih i podrednih) uredi hrvatski slovopis datirano je još u XVI. stoljeće i pripisuje se zadarskom kanoniku Šimi Budiniću (1530–1600). Naime u svojem djelu *Summa nauka krstjanskoga* (Rim, 1583) on upotrebljava tri nova jednoslova za foneme /č/, /ć/ i /ž/: u dvama je upotrijebio nadredni znak (tako su od osnovnih slova c i z nastali grafemi za fonem /ć/ i fonem /ž/), u jednoj podredni (dodajući ga osnovnom slovu c, stvorio je novi grafem za fonem /č/).²² Ne ulazeći ovdje u genezu Budinićevih dijakritika – je li ih kreirao po uzoru na češki husitski pravopis ili je uzor, bar što se podrednog znaka tiče, ipak mogao imati i u ranijoj hrvatskoj latiničkoj grafiji (Moguš-Vončina 1969: 68–70) – svakako je riječ o vrlo zanimljivoj pokušaju da se sustavno riješi problem pisanja palatalnih fonema.

Valja spomenuti i grafijska rješenja koja je ponudio Bartol Kašić, autor prve hrvatske gramatike (*Institutiones linguae illyricae*, Rim, 1604). O svojim je rješenjima izrijekom progovorio 1640. u predgovoru *Rituala rimskog*. Ustanovivši da su hrvatski književnici njegova doba »malo ne sfak sfojim načinom služio se latinskimi slovima, glasećih sad na jedan način, sad na drugi«, već je od svoje gramatike počeo izgrađivati hrvatski latinički slovopis u kojemu »bude imati sfako slovo sfuda jedno vazda samo glasenje, a ne sad jedno, sadli drugo«. U njegovu se slovopisu svi vokali (*slova glasovita*) pišu jednoslovima, a konsonanti (*slova neglasovita*) mogu se pisati ili »sama posebi«, tj. jednoslovom ili »slučena s družimi neglasovita bez glasovitih«, odnosno dvoslovima ili čak troslovom (za fonem /ć/ grafem *cch*). Kašić se zalaže za načelo da odabrana grafijska rješenja (jed-

²² Napomenimo da je nove grafeme Budinić primijenio samo u dijelovima pisanima uspravnim, kurentnim slovima (kojima je tiskan pretežni dio knjige); u verzalnim naslovima, u kurzivnim podnaslovima i u krupnijem kurentnom pismu zadržana su stara rješenja (c i za /č/ i za /c/, x za /ž/), što, po svoj prilici, svjedoči o problemima koje je imao s tiskarskom tehnikom (Moguš-Vončina 1969: 69–70, Vince 2002: 79).

noslovna ili višeslovna) uvijek moraju imati istu vrijednost, pa tako u njegovu sustavu grafem *c* uvijek (bez obzira na susjedne foneme) označava fonem /č/, grafem *k* uvijek fonem /k/, a grafem *ç* fonem /c/, te dodatno upozorava na to da hrvatske tekstove pisane latinicom treba čitati »stavivši sfak pamet, da, čteći, riči slovinske, ne čtij latinske« (usp. Moguš-Vončina 1969: 72-73; Vince 2002: 79-80).

Godine 1639. u Dubrovniku dominikanac Rajmund Džamanjić objavljuje zanimljivu knjižicu u kojoj predstavlja svoju slovopisnu koncepciju za hrvatski jezik: *Nauk za dobro pisati latinskijema slovima riječi jezika slovinskoga kojim se Dubrovčani i sva Dalmacija kako vlastitjem svojijem jezikom zlužij*. Potaknut teškoćama pri pisanju hrvatskih (*slavenskih*) riječi latiničkim slovima (1639: [9]), Džamanjić dakle kreira nov sustav latiničkih slova za hrvatski jezik. Uvodno, predstavlja svega šest tzv. *duplih* slova (dvoslova): *ch* za fonem /č/, *gh* za fonem /ž/, *gl* za fonem /l/, *gn* za fonem /ń/,²³ *sc* (fc) za fonem /š/ te *sc* za fonem /ž/.²⁴ Svi se ostali suglasnički fonemi u Džamanjićevu sustavu bilježe jednoslovima, pa tako i fonem /c/ grafemom *z*, fonem /č/ grafemom *c*, specifično dubrovačko /z/ grafemom *z*, fonem /j/ grafemom *y*, fonem /z/ grafemom *f*. Ipak, istini za volju, pokušaj da se u pismu razlikuju dugi i kratki vokali (pri čemu bi se dugi označavali akcenatskim znakom `) Džamanjićev je slovopisni sustav učinio nepotrebno kompliciranim i stoga prezahtjevnim (usp. Moguš-Vončina 1969: 73).

Nije teško uočiti zajedničku crtu svih starijih reformi hrvatske latince: grafijski sustav učiniti jednoznačnim (isti način obilježavanja pojedinih fonema u svim položajima) i što jednostavnijim (tome u prilog ide ustrajanje na kreiranju funkcionalnih po mogućnosti jednoslovnih rješenja, čime se latiničko pismo samo nastoji približiti *savršenstvu* glagoljice i ćirilice). U tom kontekstu gledano, velika je šteta što je izgubljena još jedna studija o hrvatskoj latiničkoj grafiji, ona Pavla Rittera Vitezovića. Tako o Vitezovićevoj slovopisnoj reformi predstavljenoj u latinskim jezikom pisanoj raspravi *De orthographia* (1697) doznajemo posredno, iz predgovora knjige *Plorantis Croatiae saecula duo* (Ritter Vitezović, 1703). Ondje Vitezović predstavlja svoja slovopisna rješenja: primjenjujući dijakritičke znakove (bilo podredne bilo nadredne), za sve je foneme hrvatskoga jezika ponudio jednoslovne grafeme. Fonem /č/ bilježi grafemom *ç*, fonem /ć/ grafemom *ć*, fonem /l/ grafemom *l̃*, fonem /ń/ grafemom *ñ* te fonem /ž/

23 Kako bi izbjegao pomutnju u bilježenju fonema /l/ i /ń/ i fonemskih sljedova /gl/ i /gn/, Džamanjić predlaže da se u drugome slučaju slova *g* i *l*, odnosno *g* i *n* međusobno razdvajaju apostroфом, npr. *g'lava* (Džamanjić 1639: [32] – što svjedoči o Džamanjićevu ustrajanju na tome da uspostavi jednoznačan i nadasve funkcionalan slovopis.

24 Usp. Džamanjić 1639: [14]. Elisabeth von Erdmann-Pandžić, priređivačica pretiska Džamanjićeva *Nauka*, u predgovoru utemeljeno upozorava na to da je riječ o šest dvoslova za šest hrvatskih fonema (Džamanjić 1639 [1991]: XII), dok pet dvoslova spominju Moguš-Vončina (1969: 73).

Iako ne kao opće rješenje, Džamanjić uvodi još jedan – sedmi – dvoslov za fonem /ž/ (u sustavu ipak nestabilna statusa) – grafem *gi* (oslanja se naime na talijanski pandan, npr. *giorno*). Primjerice, taj se dvoslov javlja u imenu *Givo*, a piše ga i u vlastitu prezimenu – *Giamagnik* (Džamanjić 1639: [27-29]).

grafemom *z*, no te su njegove zamisli – i zbog problema s tadašnjim tiskarama, tj. nepostojanja odgovarajućih tiskarskih slova – ostale istom u rukopisu (usp. Moguš-Vončina 1969: 74-75; Vince 2002: 80-82).

Napokon, ne odričući ni inventivnost ni moguću praktičnu vrijednost pojedinim od predstavljenih slovopisnih koncepcija, morat ćemo se složiti s činjenicom da one – upravo kao *individualne* zamisli – nisu doživjele širu primjenu. Njima usuprot od XVIII. stoljeća na području se Slavonije sve izrazitije uobličava treći sustav latiničkih slova (podsjetimo: uz već postojeće, kajkavski i dalmatinski). Štoviše, slavonski je slovopis ubrzo *stekao ugled* najdoradenijega hrvatskog slovopisa, pa se – po nekim zamislama – hrvatski slovopis trebao razvijati upravo u tom smjeru. No budimo ipak konkretniji!

Razvoj je novog sustava hrvatskih latiničkih slova nedvojbeno potaknut povijesnim zbivanjima: nakon bitaka vođenih potkraj XVII. stoljeća (od bitke za Beč 1683. do Karlovačkog mira 1699) i, posljedično, *objedinjavanja* većeg dijela hrvatskog jezičnog (i etničkog) prostora dokinuti su glavni uzroci dotadašnjega slovopisnog *zapad-jug* dvojstva, odnosno razlozi za supostojanje dviju odjelitih hrvatskih grafijskih praksi – kajkavske i dalmatinske (usp. Samardžija 2004: 15; Farkaš 2010b: 187-189). Utoliko će se za novi slovopis – *slavonski* – i moći utvrditi da na svojevrsan način kombinira grafijska rješenja s hrvatskoga sjevera/zapada i juga (usp. Moguš-Vončina 1969: 75).

Veliku su i važnu ulogu u usustavljanju slavonskog slovopisa odigrali franjevci iz hrvatskog franjevačkog samostana u Budimu (tzv. budimski franjevački krug).²⁵ Svoje nezadovoljstvo neujednačenošću i neuređenošću hrvatske latiničke grafije često su u svojim spisima i tematizirali (u uvodnim dijelovima u kojima se obraćaju budućim čitateljima), te time potaknuti nastojali ponuditi svima prihvatljive latiničke grafeme za bilježanje hrvatskih riječi.

Vjerojatno ključno mjesto među reformatorima slavonske grafije zauzima fra Stjepan (Stipo) Vilov. Nalazeći u dvoslovima načelno prihvatljivo rješenje za bilježanje »problematičnih« hrvatskih fonema (Samardžija 2004: 17), ustrajao je on na jednoznačnim, jednostavnim i općeprihvatljivim grafijskim rješenjima, pa ih je i izrijeком predstavio u *Opomeni o pisanju riči naših s latinskimi slovi*, koja prethodi poznatu njegovu spisu *Razgovor prijateljski među krstjaninom i ristjaninom*, tj. između katolika (*krstjanina*) i pravoslavca (*ristjanina*) (objavljenu u dvama izdanjima, 1736. i 1741).²⁶ U Vilovljevu slovopisnom sustavu dvoslovima se dosljedno bilje-

²⁵ U budimskom samostanu od 1699. godine djeluje visoka franjevačka filozofska škola, a od 1710. i visoka bogoslovna škola. U tim je školama tijekom XVIII. stoljeća djelovao niz hrvatskih franjevaca redodržave Bosne Srebrene, a od 1757. redodržave Sv. Ivana Kapistranskoga, koji su se, između ostaloga, živo zanimali za pitanja hrvatskog slovopisa (Samardžija 2004: 15; usp. i Pranjković 2008: 71-76 i 77-87).

²⁶ Veći dio Vilovljeve *Opomene* objavljen je u Pranjković 2005: 269-271. Vilov uvodno negoduje što zbog nedostatka hrvatske latiničke grafije »svaki drugojačije sastavlja i nadoknađa pomanjkanje, tako još se ne more doći na jedinost, i tako smetnja se

že ovi fonemi hrvatskoga jezika: /č/ - cs, /ć/ - ch, /ž/ - cx, /ǰ/ - gj, /lj/ - lj, /ń/ - nj, /r̥/ - er, /š/ - ss. Za ostale foneme ustaljuju se jednoslovi, pa tako i za foneme /c/ - c, /g/ - g, /s/ - s, /z/ - z, /ž/ - x. Uz jednu promjenu koju je 1767. godine u svojoj *Novoj slavonskoj i nimačkoj gramatici* proveo Matija Antun Relković - naime dvoslov *sh* (umjesto *ss*) za bilježenje fonema /š/ - doista se Vilova može smatrati kreatorom reformirane slavonske grafije (usp. i Pranjković 2005: 9 i 39). Štoviše, ta je grafijska reforma ubrzo i opjevana u stihovima fra Emerika Pavića (*Nadodanja glavni događaja Razgovoru ugodnomu*, 1768): »U ovom našem okolišu / Složni ljudi svi jednako pišu, / Od pokojnog fra Stipe Vilova / Složno mećat naučiše slova. (...)« (u nastavku slijedi stihovani opis slovopisnih rješenja; usp. u Pranjković 2005: 39-41).²⁷

Napokon, pregledno prikazujući slavonski slovopis s kraja XVIII. stoljeća (prema Farkaš 2010b: 18), želimo istaći njegovu funkcionalnost, pa i olakšati usporedbu s onovremenom kajkavskom i dalmatinskom grafijom.²⁸

FONEM												
/c/	/č/	/ć/	/ž/	/ǰ/	/lj/	/lj/	/ń/	/r̥/	/s/	/š/	/z/	/ž/
slavonski slovopis												
c	cs	ch	cx	gj	j	lj	nj	er	s	sh	z	x

Uvjerenje u prednosti slavonskog slovopisa nipošto nije bilo bez osnove, a imalo je i sasvim konkretne reperkusije: godine 1782. posebna komisija u Beču, koju je imenovao car Josip II. s namjerom da se napravi reda u hrvatskom slovopisu, donosi nedvosmislenu odluku u korist slavonske grafije. Neposredan povod sazivanju te komisije - kojoj je predsjedao Antun Mandić, a članovi su bili Josip Krmpotić, Marijan Lanosović i Joakim Stulli - bilo je donošenje odluke kojom će se grafijom tiskati (uz carevu potporu) rječnik dubrovačkog leksikografa Joakima Stullija. Ukratko,

čini u pisanju i štivenju«, da bi potom iscrpno predstavio novi, svoj slovopis. Najavljuje: »Ja u ovom razgovoru radio sam svakako za lašnje štivenje pomagajućih slova manje metati, i tako nigda nisam od slova pomagajućih više od jednoga metnuo; vidio sam u tomu da razgovitije, lašnje i razložitije sastavljenje biva.«

²⁷ Reforma začeta u budimskom krugu imala je dakako odjeka i u drugim franjevačkim samostanima, pa su pozornosti vrijedni i doprinosi franjevaca školovanih u drugim središtima. Primjerice, fra Marko Dobretić, školovan u Dalmaciji i Italiji (u Firenci), piše zanimljiv predgovor knjizi moralne teologije za kler (*Kratko skupljenje ćudoredne iliti morale bogoslovice*, 1782). U uvodnom dijelu naslovljenomu *Dobrovoljnomu štociu* osvrće se na jezik i napose na grafiju svoga djela (usp. Vince 2002: 85; Pranjković 2005: 44-45; u Pranjkovićevu izboru zastupljen je Dobretićev predgovor u cijelosti, a dijelom i u izvornoj grafiji - Pranjković 2005: 329-331).

²⁸ Konkretno, može se reći da slavonski pisci preuzimaju neka grafijska rješenja koja su primjenjivali pisci na jugu Hrvatske: npr. grafem *x* za fonem /ž/ ili grafem *c* za fonem /c/. S druge pak strane fonem /č/ bilježit će digrafom *cs*, slogotvorno /r̥/ digrafom *er*, poput kajkavskih pisaca (usp. i Moguš-Vončina 1969: 75).

Stulli se naposljetku pred snažnijim argumentima morao odreći svoje (u osnovici dubrovačke) grafije i rukopis svoga rječnika preurediti, te je tako 1798. godine, prilagođen slavonskoj grafiji, bio spreman za tisak (usp. Vince 2002: 87–89; Farkaš 2010b: 15–18; Badurina 1990: 657–658; Badurina 1996a: 23). Ako *rezolucija* koju je komisija donijela u korist slavonskog slovoписа i nije imala šireg odjeka (Moguš–Vončina 1969: 75) – izuzev nemala Stullijeva napora da uskladi grafiju svog rječnika s odlukom komisije – svakako je vrijedan pozornosti podatak da je slavonski slovoписni sustav nadišao regionalne okvire (prihvatili su ga i ne-Slavonci, Ličanin Josip Krmpotić, Dubrovčanin Joakim Stulli), pa se time i mogao prepoznati kao slovoпис koji u posljednjim desetljećima XVIII. stoljeća postupno preuzima *centralno značenje* (Vince 2002: 89).

No ni hrvatski jug ne odustaje od svoje slovoписne tradicije, pa i ustraje u njezinu uređenju. Tako se – na inicijativu austrijske Pokrajinske vlade – 1820. godine u Zadru raspravljalo o tome kako ukloniti razlike između dalmatinskog i dubrovačkog slovoписа (usp. Vince 2002: 139–148; Moguš–Vončina 1969: 75–76; Badurina 1990: 658; Badurina 1996a: 23–24). Komisija – na čijem je čelu bio Franjo Marija Appendini (članovi: Mihajlo Bobrowski, Benedikt Mihaljević, Nikola Dominik Budrović i Pavle Miošić) – trebala je utvrditi jedinstven način pisanja (tj. slovoпис/grafiju) kojim bi se potom tiskale knjige na hrvatskom jeziku. Time bi se, dakako, ostvario još jedan praktičan cilj: učenicima bi se olakšalo učenje »ilirskog« jezika. Valja spomenuti važnije zaključke spomenute komisije. Ponajprije, grafem *ç* (slovo s podrednim dijakritičkim znakom) za bilježenje fonema /č/. Potom, iako su svjesni nedostataka dvoslova *ch* za fonem /č/, ipak ga zadržavaju, ističući njegovu veliku zastupljenost, ponajviše u dočecima slavenskih prezimena *-ich* (*-ić*). Utvrđeni su i dvoslovi *lj* i *nj* za foneme /lj/ i /ń/, što je zasigurno napredak u odnosu na nekadašnje kombinacije *gl* i *gli* te *gn*, a čime je oslobođen grafem *g* za bilježenje fonema /g/. Spomenu li se još jedinstveni znakovi *f* za fonem /š/ i *x* za fonem /ž/ te ustaljivanje znakova *c*, *h* i *s* za foneme /c/, /h/ i /s/, odmah će biti jasno da je riječ o prilično stabilnu slovoписnom sustavu. Takav je slovoпис ubrzo prihvaćen u gotovo cijeloj Dalmaciji, osim u Dubrovniku i Kotoru.

U osvit ilirskog pokreta odnosno hrvatskoga narodnog preporoda – političkog/nacionalnog i u širem smislu kulturnog pokreta s jasno artikuliranim programom političkog i kulturnog (književnog i jezičnog) ujedinjenja svih razjedinjenih hrvatskih krajeva (banske Hrvatske, Vojne krajine, Dalmacije i Istre) – supostojala su tako dva poprilično stabilna i ujednačena slovoписna sustava. U takvim okolnostima zacijelo je vrijedna pozornosti činjenica da pokret hrvatskoga nacionalnog osvješćivanja simbolično najavljuje *nova* reforma hrvatskoga latiničkog slovoписа – čiji je autor sâm politički vođa pokreta Ljudevit Gaj.

Gajeva se reforma latiničke grafije odvijala u dvjema fazama (usp. Moguš–Vončina 1969: 76–80; Vončina 1985; Brozović 1987). Prvu fazu označava programatska knjižica *Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisa* (Budim, 1830). U njoj Gaj predstavlja poprilično radikalnu refor-

mu latiničkoga pisma: za sve foneme hrvatskog kajkavskog sustava (jer knjižica je pisana na kajkavštini) uvodi jednoslovne grafeme, koje dobiva dodavanjem dijakritičkih znakova osnovnim latiničkim slovima:²⁹ fonemi se /č/ (fonem /ć/ kajkavski sustav ne poznaje), /ž/, /š/ i /ń/ bilježe slovima obilježenima tildom – š̃, č̃, ž̃, ń̃ (na naslovnoj stranici *n* je obilježeno kvačicom – ń̃, što je vjerojatno posljedica problema s tiskarskom tehnikom), dok se za foneme /ļ/ i /ž/ (fonem /ž/ u sustavu ne postoji) rabi kvačica uz osnovno slovo – d̃ te l̃ (uz *g* s tildom – ģ, npr. *ģurģevēc*, što je vrlo brzo odbačeno). Programatski karakter knjižice – i njome inaugurirane reforme – iskazan je u ekspliciranoj težnji da se u zajedničkom slovopisu ujedine svi Hrvati, a potom da se hrvatska knjiga približi i ostaloj *braći Slavenima*.³⁰

Usprikoš mogućoj funkcionalnosti Gajeve reformirane latinice, ona u tom obliku i nije imala previše izgleda za uspjeh. Razlozi se vjerojatno mogu tražiti podjednako u radikalnosti prve faze Gajeve slovopisne reforme kao i u činjenici da je novi slovopis trebao zamijeniti na početku XIX. stoljeća već uređene i ustaljene slovopisne prakse, slavonsku i dalmatinsku. Gaj – s mnogo (i političkog) takta – nije dugo oklijevao: već 1835. u prvom godištu novopokrenute *Danicze Horvatzke, Slavonzke y Dalmatintzke* objavljuje članak *Pravopisz*,³¹ u kojemu predstavlja revidiran slovopis: promijenjen je dijakritički znak na slovima za palatalne hrvatske foneme /č/, /ž/ i /š/ – č̃, ž̃ i š̃; za bilježenje fonema /ć/³² upotrebljavaju se dva grafema, *ć* (preuzeto iz poljske latinice) i dvoslov *tj* (s kosom crticom umjesto točke na *j*); fonemi se /ļ/, /ń/ i /ž/ također označavaju dvoslovima

²⁹ Dakako da takav Gajev postupak nije novost u hrvatskoj latiničkoj praksi. Iako se spominju češki uzori (što predstavlja realnu mogućnost s obzirom na Gajev *sveslavenski* politički program te, napose, na neposredan utjecaj Slovaka Jana Kollára), nije isključena ni mogućnost ugledanja na ranije reformatore hrvatske latinice, od Šime Budinića i Bartola Kašića do Pavla Rittera Vitezovića (čije je djelo *Plorantis Croatiae saecula duo* Gaj imao u svojoj biblioteci; uostalom, za Vitezovićevu je grafiju Gaj imao samo riječi hvale).

Zanimljivo će biti spomenuti i to da je neposredno prije Gaja, početkom XIX. stoljeća, i Riječanin Josip Završnik imao gotovu grafijsku reformu zasnovanu na uporabi dijakritika, nadslovnih i podslovnih, pri čemu su samo za dva fonema postojala dvojaka rješenja – naime za /ć/ i /ž/ (usp. Twardzik 1985; Twardzik 1987; Nosić 1991; Badurina 1996a: 25–27), no nema pouzdanih podataka o tome je li Gaj bio upoznat sa Završnikovom djelatnošću.

³⁰ Spomenimo da su se težnje iliraca barem jednim dijelom i ostvarile: reformiranu će Gajevu grafiju (onu iz 1835) Davorin Trstenjak i Stanko Vraz 1848. godine početi uvoditi kod Slovenaca, gdje je upravo po Gaju i dobila ime – *gajica* (usp. Moguš-Vončina 1969: 80). Gajicom se Slovenci i danas služe.

³¹ Zanimljivo je da Gaj članak u kojem predstavlja svoj novi slovopis piše *mađarskim krivopisom (magyarzki krivopisz* – kako je sam posprudno nazivao kajkavski slovopis)! I u tome se prepoznaje njegova sklonost taktiziranju: jednostavno, čitatelje nije želio već naslovom iritirati, nego im, naprotiv, naizgled uvažavajući njihove navike i očekivanja, podastrijeti nov i bolji slovopis te ih tako privoljeti da ga u konačnici i prihvate.

³² Potreba bilježenja tog fonema, koji kajkavski sustav ne poznaje, koincidira s počecima izgradnje (sve)hrvatskoga književnog jezika zasnovana na štokavskoj osnovici, što je također bila (politička) odluka i važan dio programa iliraca.

čiji je drugi član *j* s promijenjenim dijakritikom – *lj*, *nj* te *dj* i *gj*;³³ konačno, Gaj uvodi još jedan jednoslov, tzv. »rogato« *e* – *ě* – za bilježenje svih, i kratkih i dugih i pozicijski uvjetovanih, refleksa *jata*.³⁴

Očigledno je da je modificirana Gajeva grafija po nekim svojim rješenjima bila bliža u Gajevo vrijeme dobro prihvaćenoj slavonskoj, ali isto tako da se ona – uz neznatne izmjene – upotrebljava i danas. Promjene koje je pretrpjela kretale su se u smjeru pojednostavljenja: odustalo se od posebnog dijakritika na slovu *j* u sastavu dvoslova *lj* i *nj* za obilježavanje fonema /*l*/ i /*ń*/ (činjenica da se time izjednačuje pisanje tih fonema s pisanjem fonemskih sljedova /*lj*/ i /*nj*/ nije dovela u pitanje funkcionalnost slovopisnog sustava); za pisanje fonema /*ž*/ prihvaćen je kasniji prijedlog Đure Daničića – jednoslov *đ*;³⁵ za fonem /*ž*/ uveden je dvoslov *dž*; na posljetku odustalo se i od »rogatoga« *e* (*ě*) za bilježenje svih refleksa *jata* (nasuprot tome, nastojeći slijediti načelo fonološke grafije, različito se pišu različiti ostvaraji: *ije*, *je*, *e*, *i*).³⁶

33 Dvama grafemima za fonem /*ž*/ nastoji se fiksirati njegovo različito podrijetlo (prema fonemu /*d*/ ili /*g*/). Slično bi se, uostalom, moglo reći i za supostojanje dvaju grafema za fonem /*ć*/ . Takva je kolebljivost u pisanju istoga fonema nesuvislna i u ranijoj (slavonskoj) slovopisnoj praksi, na koju se Gaj očito ugledao. Zbog nefunkcionalnosti te distinkcije dvoslov *gj* nije našao širu primjenu (nema ga ni u već sljedeće godine objavljenoj ilirskoj gramatici Vjekoslava Babukića – *Osnovi slovnice slavjanske narječja ilirskoga*, 1836). Usp. Vončina 1985: 55.

34 I taj se, novi grafem dovodi u vezu s potrebama bilježenja fonema *književnog* (u osnovici štokavskog) jezika (u prvoj fazi svoje grafijske reforme temeljene na kajkavskom sustavu problem bilježenja *jata* nije bio prisutan – dosljedno, u svim pozicijama, bilježio se *e*, kako se i izgovarao). Novi pak grafem objedinjuje sve ostvaraje *jata*, ali i ne samo to! Njegovo je čitanje, kako 1836. u svojoj *Slovnici* upućuje ilirski gramatičar Vjekoslav Babukić, fakultativno, čime se olakšava prihvaćanje novog slovopisa – i hrvatske knjige – i čakavcima i kajkavcima, i ekavcima i ikavcima i (i)jekavcima, a to, u konačnici, znači i ostvarenje ilirskog političkog programa.

35 To je slovo u hrvatski slovopis inaugurirao Ivan Broz u *Hrvatskom pravopisu* (1892). Delikatnost je tog postupka – uvođenja novog slova – itekako osjećao, pa ga je uvodno i posebno *najavio*: »Novo je u ovoj knjižici *Đ đ*. Dojakošnjim slovima *dj* bilježilo se u nas ćirilovsko *dj* i *ђ*, koje se jedno od drugoga u velike razlikuje. (...) Znak *Đ đ* uzeo je prvi upotrebljavati Đ. Daničić (god. 1878.) u akademičkom rječniku jezika hrvatskoga, pa danas nije *đ* neobično slovo u naučnim radnjama iz područja književnosti i jezika hrvatskoga. Ne ću reći da je slovo *Đ đ*, kakovo izlazi iz štampe, ne znam kako zgodno, ali je građeno prema naumu organizatora naše grafike g. 1836., koji su želeći da se jedan glas bilježi i jednim znakom smislili *č*, *ć*, *š*, *ž*, a lako će oni, što režu slova, iznaći kako bi se ona crta preko *D d* zgodnije udesila« (Broz 1893: VII). Iako se, znamo, slovoresci nisu više bavili dotjerivanjem grafema *đ*, taj je grafem funkcionalan i općeprihvaćen, te mi danas više nemamo razloga razmišljati o njegovoj (ne)zgodnosti.

Uz jednoslov *đ* Daničić je uveo još tri nova slova: *l*, *ń*, *ǰ* za foneme /*l*/, /*ń*/, /*ž*/, koja nisu uspjela iz uporabe istisnuti dvoslove *lj*, *nj*, *dž*. Rabe se samo u Akademijinim filološkim izdanjima, gdje razlikovanje – u pismu – jednofonemskih i dvofonemskih ostvaraja (npr. /*ž*/ ili /*dž*/) može biti relevantno.

36 To dakako ne znači da je podrška Gajevu slovopisu bila jednoglasna! U prvo vrijeme njegovoj su se *rogatosti* (kako su taj slovopis pospradno kvalificirali zbog velikog broja kvačica/*rogova*) suprotstavljali suradnici zadarske *Zore dalmatinske* (urednik

Bilo kako bilo, s Gajevom slovopisnom reformom završava višestoljetno ujednačavanje hrvatskoga latiničkog slovopisa. U rezultatima svih tih slovopisnih previranja ogleda se nastojanje da se iznađu prihvatljivi grafemi za sve foneme hrvatskoga fonemskog sustava. Pritom je zamisao da se kreiraju novi jednoslovi – čini se uspješno – kombinirana s drugom metodom: međusobnim spajanjem osnovnih latiničkih slova, tj. stvaranjem dvoslova s novom grafijskom vrijednošću. Oba su načina – podsjetimo – potvrđena ne samo u nebrojenim slovopisnim praksama koje, napokon, i čine tradiciju hrvatske pismenosti nego, štoviše, i u suvremenome hrvatskom slovopisu.

Vjerojatno nimalo slučajno, tek kada se počeo nazirati kraj slovopisnom usustavljivanju i ujednačavanju, u prvi plan počinju nadirati pitanja uređenja hrvatskog pravopisa.

Slovo o pravopisu

Zakupljeni slovopisnom problematikom, odnosno kreiranjem sustava grafema koji bi u što većoj mjeri korespondirao sa sustavom hrvatskih fonema, hrvatski su pisci i/ili zapisivači hrvatskih tekstova latiničkim pismom ipak – nužno, i u prvo vrijeme po svoj prilici intuitivno – činili i neke pravopisne odabire, i to, dakako, i prije preporodnog XIX. stoljeća (kada u filološkim promišljanjima postupno počinju prevladavati pravopisne teme). Naime ne samo da su i najraniji zapisivači hrvatskih tekstova slijedeći neka *nepisana pravila* rabili velika i mala početna slova, ne samo da su *po nekim običajima* pisali interpunkcijske znakove te riječi u pismu međusobno odvajali bjelinama itd. nego su – a upravo to će biti u središtu naše pozornosti – u svojim zapisima na određene načine kombinirali pisanje bilo u skladu s fonološkim bilo u skladu s morfemskim/morfonološkim pravopisnim načelom.³⁷

Uza sve ograde što se tiče ustanovljavanja pravopisne organizacije najranijih srednjovjekovnih tekstova – i to zbog već komentirane slovopisne neujednačenosti i nedosljednosti – u svojim je istraživanjima do zanimljivih podataka došla Dragica Malić: pravopis je u najranijim hrvatskim latiničkim spomenicima uglavnom ujednačen, »sa zajedničkim tendencijama u zapisivanju određenih glasovnih promjena i više-manje pojedinačnim odstupanjima«, dakle s tendencijom izrazitijega priklanjanja fonološ-

---

Ante Kuzmanić (usp. Vince 2002: 358–363), a kritiku je Gaj doživio i od vatrena pobornika fonološkog i slovopisa i pravopisa Marčela Kušara, koji mu zamjera što je tako lako odustao od svog prvotnog prijedloga jednoslovnih grafema, čime je svoj slovopis »samo ištetio« (Kušar 1889: V–VII). Uostalom, svojim je slovopisom Kušar dokazao funkcionalnost (na kraju krajeva i prihvatljivost) jednoslovnih (Daničićevih) rješenja, o čemu će biti još riječi u širem kontekstu njegova pravopisnog nauka.

³⁷ Najjednostavnije rečeno, ticat će se to evidentiranja ili neevidentiranja fonoloških alternacija (tzv. glasovnih promjena) u pismu (npr. fonološko pisanje *rašćiniti, otkriti* naspram morfonološkome pisanju *razćiniti, odkriti*).

kom pravopisnom načelu. Zaključuje: »Tako pravopis ovih spomenika, za razliku od grafije, koja odražava mnoštvo pisarskih uzusa i škola, ukazuje na zajedničke tendencije u zapisivanju jezičnih pojava na čitavu tadašnjem pismenom prostoru« (Malić 2004: LIX-LXIII, navod sa str. LXIII).

I u kasnijim će se razdobljima hrvatske pismenosti moći potvrditi promjenjivost i nestalnost omjera u zastupljenosti i distribuciji fonološkog i morfonološkog pravopisnog načela³⁸ (uz važnu napomenu: ni jedan pravopis, pa ni suvremeni hrvatski, nije isključivo fonološki ili isključivo morfonološki; uvijek je riječ o kombiniranju obaju načela, a pravila se kombiniranja utvrđuju pravopisnom normom i propisuju u pravopisnoj knjizi). Štoviše, čak i rezultati istraživanja pravopisnih značajki u zapisima slavonskih dopreporodnih pisaca (Farkaš 2010a; Farkaš 2010b: 34-57) – prema kojima slavonski dopreporodni pisci rabe (uglavnom) morfonološki način pisanja³⁹ – mogu samo potkrijepiti spoznaju o razmjernoj kolebljivosti

³⁸ Potkrepe takvu stavu nalazimo i u literaturi, npr. Dalibor Brozović nedvosmisleno veli kako je u dopreporodnom hrvatskom novoštokavskom većinskom standardnom jeziku »vladao jedan **nedovoljno stabilan kompromis između fonološkog i morfonološkog pravopisnog principa, s tendencijom k jačanju fonološkoga**« (usp. Brozović 1985: 8; istakla L. B.) te deset godina kasnije: »Vode se polemike o morfonološkim i fonološkim načelima, tvrdi se da je u hrvatskoj tradiciji morfonološki (»korijenski«) pravopis, što ozbiljno vrijedi samo za sredinu i veći dio druge polovice XIX. stoljeća, a u starijoj hrvatskoj pismenosti fonološko je načelo zapravo zastupano bar koliko morfonološko; tvrdi se da je fonološki pravopis srpski, iako su Srbi sve do Karadžića pisali samo morfonološkim pravopisom i konačno uveli fonološki tek nakon njegove smrti« (Brozović 1995: 28; istakla L. B.). Stjepan Babić pak bilježi sljedeće: »Hrvati su korijenski pravopis sporadično, djelomično upotrebljavali od početka svoje pismenosti, a dosljednije od hrvatskoga preporoda do kraja stoljeća, do izlaska Brozova *Hrvatskoga pravopisa* 1892, povremeno i u pojedinim publikacijama i dulje, ali je poslije 1918. potpuno prevladao fonetski« (usp. Babić 1992: 62; nije dakako riječ o fonetskom, nego o *fonološkom* hrvatskom pravopisu, a i potpunu *prevlast* tog načela treba zapravo tumačiti kao njegovu neupitnu dominaciju). Isti autor piše i ovo: »**U prošlosti hrvatskoga pravopisa stalno se prepletalo jedno i drugo načelo** [fonološko i morfonološko, nap. L. B.]. Do hrvatskoga preporoda i jedno i drugo, od hrvatskoga preporoda morfonološko. 1892. godine dobili smo prvi pravopisni priručnik Ivana Broza koji je bio izrađen na fonološkom načelu (...)« (usp. Babić 1992/93a: 66; istakla L. B.). O toj problematici v. i u Badurina 1996a: 44-46.

³⁹ Aktualizira to i pitanje same interpretacije pojedinih pravopisnih uzusa. Autorica, primjerice, konstatira kako stari slavonski dopreporodni pisci »slijede morfonološki način pisanja«, ali u nastavku odmah najavljuje da će se motriti »odlike pravopisnih načela [sic!] slavonskih pisaca u isprepletanju morfonološke i fonološke norme« (usp. Farkaš 2010a: 120); ili: »Slavonski su pisci nasljeđovali tradiciju [koju i kakvu tradiciju?, nap. L. B.] i u svijesti čuvali morfološki sklop riječi, pa otuda i veliki broj primjera s neobilježenim jednačenjem po zvučnosti. No, podosta je primjera u kojima se na granici korijenskoga morfema i sufiksa provodi jednačenje po zvučnosti« (Farkaš 2010b: 36). Ako takvi iskazi i jesu naizgled proturječni – ponajprije zbog činjenice da ih je autorica propustila dodatno komentirati i/ili nedvosmisleno istaći supostojanje dvaju načela – iscrpna analiza tekstova koju je provela i brojni primjeri omogućuju stvaranje vrlo pouzdane slike o morfonološko-fonološkom pravopisnom uzusu u slavonskoj dopreporodnoj pisanoj riječi. Utoliko i spomenuto *nasljedovanje tradicije* u slavonskih pisaca možemo zapravo prepoznati isključivo u nasljedovanju prakse kombiniranja dvaju pravopisnih načela.

hrvatskih pravopisnih uzusa u razdobljima prije konačne standardizacije i kodifikacije pravopisne norme. Naposljetku, u tom će kontekstu valjati razmatrati i prijemore oko različitih pravopisnih koncepcija koji su se razbuktili u XIX. stoljeću. I ne samo to! S tim ćemo spoznajama – čini se – lakše otkloniti i neke suvremene hrvatske pravopisne nedoumice.⁴⁰

Kontekst je to u kojem će se postupno početi kristalizirati sve do-rađenije pravopisne prakse, pa će i 1779. godina biti zabilježena kao godina u kojoj su – za školske potrebe, a na inicijativu prosvjetnih vlasti Habsburške Monarhije – objavljene čak dvije pravopisne knjižice: *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnozt nàrodnih skol*, u njemačkoj inačici uz dodatak »za narodne škole u Hrvatskom kraljevstvu« (odno-sno *zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien*) (Budim, bez naznake autora) te *Uputjenje k'slavónskómú pravopisanju za pòtrèbu nàrodnieh ucisionícah u Kràljestvu Slavónie* koja se atribuirá Antunu Mandiću (Budim).⁴¹

U vezi sa spomenutom pravopisnom djelatnošću valja reći da se uistinu radi o (prvim) pokušajima pravopisnog normiranja.⁴² Naime u objema je knjižicama zastupljeno nekoliko *pravih* pravopisnih tema: o pisanju slova u riječima, o pisanju velikih početnih slova, o rastavljanju riječi na slogove, o interpunkciji, a pridodani su im i popisi riječi kod kojih je važno ne griješiti u pisanju (tj. riječi koje zvuče slično, a pravopisno se razlikuju) – svojevrsni je to *zametak* kasnijih pravopisnih rječnika. Napokon, takva struktura i sadržaj pravopisnih priručnika u skladu su s ekspliciranim određenjem ortografije ili pravopisanja kao *znanja riječi pravim slovima pisati, njih u prenašanju slogova ispravno dijeliti i različite interpunkcijske*

⁴⁰ Dakako, mislimo tu na propitivanja tradicije hrvatskoga pravopisa osobito učestala u 90-im godinama XX, pa i u prvom desetljeću XXI. stoljeća. Glavna nit koja se pritom provlači – posebice u redefiniranju odnosa sa srpskim pravopisom – jest je li hrvatski pravopis tradicionalno fonološki ili morfonološki. Tako je, primjerice, 1992. godine Jezično povjerenstvo Matice hrvatske odabranim hrvatskim kulturnim i znanstvenim institucijama uputilo anketu o načelima »za usavršavanje hrvatskoga pravopisa« [sic!] (o tome više Babić 1992/93a; Babić 1992/93b; Brozović 1992/93; Pranjković 1997), a potom je 1998. godine na proširen popis ustanova odaslan i prijedlog Vijeća za normu hrvatskoga jezika koji se također ticao pravopisa i pravopisne tradicije – uvođenje dvoslova *ie* umjesto troslovnog slijeda *ije* na mjestu refleksa dugoga *jata*. Napokon, i 2005. godine osnovano novo Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika opet razmatra pravopisna pitanja, napose ona koja se tiču zastupljenosti morfonološkoga načela u hrvatskome pravopisu (usp. Badurina–Pranjković 2009: 310).

⁴¹ O Antunu Mandiću kao autoru *Uputjenja* v. u Pintarić 1998: 67–71. Uglavnom, u novijim se izvorima kao autor *Uputjenja* navodi Mandić i bez spominjanja mogućih sumnji u njegovo autorstvo – usp. npr. Vince 2002: 61 (isto i u prvom izdanju 1978: 57); Samardžija 2004: 17–18; Farkaš 2010a: 132 itd.

⁴² Imamo naime na umu činjenicu da je u ranijim razdobljima sadržaj pojma *pravopis* najčešće reduciran na sadržaj pojma *slovopis* (tako će, uostalom, biti čak i u 50-ak godina mlađoj Gajevoj *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisaña*), što se za dvije u Budimu objavljene pravopisne knjižice ne može reći.

znakove prikladno upotrebljavati (prema *Kratki navuk* 1779: [12]; također i *Uputjenje* 1779: [18]).

Tip pravopisa – i kajkavskog i slavonskog – nije lako jednoznačno utvrditi, velikim dijelom i zbog nefonološkog slovopisa. Ipak, načelan im je stav isti: riječi valja pisati onako kako se izgovaraju (»Kakfze izgovarjaju réchi, takfze y pifzati imaju«, *Kratki navuk*, 1779: [2]), odnosno propisano je da valja pisati sva slova koja se pri pravilnom izgovaranju čuju, ali ne i ona koja se ne izgovaraju (*Kratki navuk*, 1779: 14; *Uputjenje*, 1779: 30, 32). Međutim i iza takva deklarativna priklanjanja fonološkom načelu (u skladu s kriticom *piši kao što govoriš*) pojavljuju se i riječi pisane po morfonološkom načelu, npr. *izpisanye, obchinzke* i sl. (*Kratki navuk*), odnosno *biljexke, tèxki* i sl. (*Uputjenje*), što se u slavonskoj inačici pravopisa nastojalo i definirati posebnim pravilom da se pri izvođenju novih riječi »kolikó Obicsáj dobrih Pisácah têrpih« ne mijenjaju suglasnici osnove, pa se tako piše *Druxtvo*, a ne *Drushtvo*, *bridak*, a ne *britak* (usp. *Uputjenje*, 1779: 24). To, drugim riječima, nedvosmisleno znači da je fonološko pravopisanje u predloženim priručnicima ograničeno supostavljanjem pravila morfonološkog pravopisanja, kao i to da je taj omjer u tradiciji uspostavljen.⁴³ U konačnici upravo takva se pravopisna situacija u cijelosti uklapa u tradiciju fonološko-morfonološke (ili: morfonološko-fonološke) hrvatske pismenosti.

Iako propisuju različite pravopisne norme i slovopisno se razlikuju, dva se pravopisna priručnika objavljena iste godine u istome gradu i koncepcijski i sadržajno uvelike podudaraju. Teško bi, dakako, bilo povjerovati u puku slučajnost! Naprotiv, sasvim se prihvatljivim čini tumačenje koje je Zlatko Vince dao za slavonsko *Uputjenje* (Vince 2002: 61) protegnuti i na kajkavski *Kratki navuk*: riječ je o nizu dvojezičnih udžbenika (a oba ova pravopisa donose i paralelan tekst na njemačkome!) kojima je bečka vlada po tzv. Felbingerovoj metodi nastojala riješiti pitanja jezika i slovopisa/pravopisa u školstvu.

No valja naposljetku odgovoriti na jedno pitanje: *kako to da spomenute pravopisne knjige ne smatramo početkom standardizacije hrvatskoga pravopisa, pa onda i krajem ove naše teme?* Ne umanjujući zanimljivost, pa i važnost školskih pravopisnih priručnika kao ishoda nastojanja standardizacije konkretnih hrvatskih pravopisnih praksi (kajkavske i slavonske), podsjećamo da njima ipak nije moglo biti uspostavljeno *pravopisno jedinstvo* hrvatske pisane riječi. K tome, spremno odajući priznanje piscima/priređivačima priručnika što su se otisnuli od slovopisnih tema i hrabro uhvatili ukoštac s važnim pravopisnim pitanjima, ipak moramo napomenuti da je povećani broj pravopisnih tema ostao izvan dosega njihova promišljanja (o mnogim pravopisnim rješenjima možemo tako zaključivati tek implicitno, na temelju pravopisnih značajki teksta pravopisâ). No što se toga

⁴³ U tom bi smislu, po svojoj prilici, trebalo razumjeti i interpretacije autorica pogovora *Kratkom navuku* kada prvo konstatiraju postojanje fonološkog načela, a potom i to da je pravopis »kao i u gotovo cijeloj hrvatskoj kajkavskoj književnosti do Preporoda« morfonološki (usp. Vajs-Zečević 2003: 59). Pritom se u kajkavskoj inačici, očito, morfonološko načelo proteže i na granicu prefiksalnog i korijenskog morfema.

tiče, slična će sudbina *protopravopisnog* priručnika zadesiti i 70-ak godina mlađi *Pravopis jezika ilirskoga* Josipa Partaša. No krenimo redom!

Zamisao o jezičnom i pravopisnom ujedinjenju svih hrvatskih krajeva – uz onu o slavenskoj uzajamnosti – jedna je od temeljnih sastavnica ilirskog (političkog i kulturnog) programa. Naime zajednički književni jezik, slovopis i pravopis trebali su poslužiti važnome cilju: ostvarenju hrvatskoga nacionalnog jedinstva. Da bi taj cilj mogao biti ostvaren, trebalo je mnogo i političkoga takta: trebalo je sve Hrvate – i kajkavce, i čakavce, i štokavce – pridobiti za ideju zajedničkoga («ilirskog»⁴⁴) književnog jezika (politička je procjena bila da toj svrsi najbolje može poslužiti štokavska jezična osnovica), ali i privoljeti ih da odustanu od svojih dotadašnjih slovopisnih i pravopisnih praksi. I dok je slovopisna reforma označila početak nacionalnog pokreta, a nedugo je zatim objavljena i prva ilirska gramatika (Vjekoslav Babukić, *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga*, 1836), ilirski će se pravopis pojaviti istom polovicom stoljeća: riječ je o *Pravopisu jezika ilirskoga* Josipa Partaša (1850).

U kontekstu će političkih ideja i ciljeva trebati sagledati i ilirsku pravopisnu koncepciju. Naime odmah valja reći da ilirski pravopis predstavlja odmak od dotadašnjih razmjerno stabilnih i usustavljenih hrvatskih pravopisnih praksi – i kajkavske i slavonske. Naspram tradicijama fonološko-morfonološkog pravopisnog tipa, Partaš svojom pravopisnom knjižicom regulira tip izrazitije morfonološkog pravopisa. I, dakako, kad novu normu ne možemo protumačiti kao kodifikaciju i jedne od supostojećih hrvatskih pravopisnih tradicija, uzroke će takva razvoja pravopisne situacije trebati potražiti drugdje. S jedne strane promjena se pravopisa može tumačiti taktičkim razlozima: novi je pravopis (kao i novi slovopis) trebao biti podjednako nov za sve Hrvate, pa svi oni moraju uložiti podjednak napor da ga usvoje (usp. Brozović 1987). S druge pak strane morfonološko pisanje, tj. čuvanje – u pismu – korijena riječi (po uzoru na češki pravopis) trebalo je hrvatsku knjigu učiniti razumljivijom, pa i približiti je drugim slavenskim narodima (*braći Slavenima*).⁴⁵ Time bi se, na kraju krajeva, ostvario i drugi, dalekosežniji politički cilj ideologa ilirskog pokreta.

Ostajući vjerni najavljenju konceptu – da ćemo naime u razmatranju hrvatskih pravopisnih praksi u predstandardizacijskome razdoblju pozornost usmjeravati na pitanja zastupljenosti temeljnih pravopisnih načela, fonološkog i morfonološkog – i u vezi ćemo se s Partaševim pravopisnim uratkom ukratko osvrnuti na način na koji je on regulirao pravila morfonološkog pisanja. Bit je *korenitog* pravopisa sadržana u *glavnom* pravilu

44 I ime je *ilirsko* trebalo poslužiti istoj, objedinjavajućoj ideji: budući da se *jezikom hrvatskim* nazivao ondašnji kajkavski književni jezik, vođe su pokreta (*ilirskoga*, dakako!) – vjerujući da su svi Južni Slaveni potekli od Ilira, prastanovnika Balkanskog poluotoka – u tom nazivu prepoznali novu, integrativnu snagu.

45 Jednostavnije rečeno, ako se u pismu ne bilježe promjene na morfemskim granicama unutar riječi, u tako će se zapisanim hrvatskim riječima lakše prepoznavati zajednički, slavenski korijeni. Istom je cilju imala poslužiti i ilirska književnojezična koncepcija (npr. neki stariji morfološki oblici).

da se »reči ilirske izvedene i sastavljene pišu (...) kako i one, od kojih su izpeljane, t. j. sadèrže sastavna i korenita pismena svojih izvornih reèih« (Partaš 1850: 13), ali su u nastavku odmah najavljeni ogranièeni dosezi tog pravila: (a) sitnijim slovima tiskana *opazka* upozorava na *vlastitosti jezika ilirskoga* koje se oèituju upravo u ustupcima u pravcu djelomièna priklanjanja fonološkom naèelu; (b) sljedeće pravilo naglašava da u »pisanju nekotih reèih niti se ima slèditi izgovor, niti izvor, nego običaj, polag kojega se pisane u dobrih knjigah nalaze« (Partaš 1850: 14), dakle elementi se morfonološkog i fonološkog pravopisnog naèela kombiniraju u skladu s *dobrim običajima* – èime je, zapravo, aktualiziran kriterij tradicije u pravopisnoj normi. Ne ulazeći dalje u potankosti Partaševe pravopisne djelatnosti (više o tome u Badurina 2002) i ne odrièući mu zasluge za iznenađujuće spretno formuliranje pravopisnih pravila (s obzirom na činjenicu da u tom poslu nije imao neposredna uzora), moramo najaviti da će poteškoće s kojima se on hrabro suoèio pri nastojanju da sroèi jasna i jednoznaèna pravila morfonološkoga pisanja zagovornici fonološkoga pravopisa uskoro uzeti kao glavne argumente protiv morfonološkog pravopisnog tipa.

Nastao u *vrućem* trenutku rješavanja hrvatskih važnih slovopisnih i pravopisnih pitanja, i to kao vjeran odraz ilirskih pravopisnih koncepcija (što je, zapravo, odredilo i njegov *rok trajanja*), Partašev *Pravopis jezika ilirskoga* ipak nije oznaèio prekid burnih zbivanja oko hrvatske ortografije. Upravo suprotno: èini se da se on našao na njihovu simbolièkom poèetku!

Naime druga se polovica XIX. stoljeća pamti kao razdoblje djelovanja i međusobna suèeljavanja razlièitih filoloških škola. Svaka od njih – i na ilirskim idejama iznikla *zagrebaèka*, i *rijeèka*, i *zadarska*, a prema kraju stoljeća i *hrvatski vukovci* – zalagala se za svoj književnojezièni i pravopisni program.

Ne ulazeći ovdje u potankosti razlièitih (morfonoloških/»etimologièkih«/»korijenskih«) pravopisnih koncepcija,⁴⁶ moramo najaviti da će prema kraju stoljeća – pod neposrednim utjecajem djelatnosti srpskog filologa Vuka Stefanovića Karadžića – sve više jaèati i ideja »fonetièkoga« pravopisa.

Takav se *razvoj situacije* dao naslutiti i s obzirom na nekoliko ključnih događaja koji su prethodili 1892. godini, godini u kojoj je objavljen *Hrvatski pravopis* Ivana Broza i koja se smatra godinom definitivne pobjede fonološkoga pravopisnog tipa.

46 Iako žestoko suprotstavljeni, programi zagrebaèke i rijeèke filološke škole (na èelu je zagrebaèke škole bio Adolfo Veber Tkalèeviç; rijeèku je vatreno zastupao Fran Kurelac), njihovi su pravopisi, u osnovici, morfonološki/»etimologièki«/korijenski. Činjenica da se usprkos tome oštro sukobljavaju još je jedan dokaz relativnosti kad je rijeè o provedbi svakog proklamiranog naèela (ukratko, Kurelac je, zalažući se za pisanje *po korenu*, bio tvrdokorniji »etimologièar«, ali i zagovornik artifièijelnijeg i arhaiènijeg književnog jezika). Zadarska pak škola (na èelu koje je Ante Kuzmanoviç) promièe umjereniju »etimologiju«. Više o filološkim školama usp. u Vince 2002; o Kurelcu i Veberu usp. Pranjkoviç 1996; Pranjkoviç 1999; o Kurelèevoj ortografiji takoder u Badurina 1996b.

Godina 1850. godina je književnog dogovora u Beču, koji je, ako i nije donio bitnih zaključaka, ipak zapamćen po sporazumu u duhu književno-jezičnih i pravopisnih gledišta glavne figure tih razgovora – Vuka Stefanovića Karadžića te po zapisniku koji je pisao Đuro Daničić fonološkim pravopisom (usp. Vince 2002: 290–297).

Godine 1877. na vladinu je inicijativu zasjedao poseban pravopisni odbor na kojem se raspravljalo o potrebi uspostavljanja jedinstvenoga školskog pravopisa. Predsjedao mu je Adolfo Veber Tkalčević, predvodnik zagrebačke filološke škole, pa je, vjerojatno, utoliko znakovitija činjenica da zaključci predstavljaju odmak od programa zagrebačke škole. Prevagu je naime – iako tijesnu – izborila ideja o »umjerenom etimološkom pravopisu«, uz napomenu da je »stvar glede pitanja etimologijskoga i fonetičkoga premalo još istražena« (usp. Vince 2002: 620–622; na zaključke se spomenutog odbora poziva i Ivan Broz u predgovoru svoga *Pravopisa* – usp. Broz 1893: IV). Najrječitiji je protivnik »etimologije« u tom odboru bio Armin Pavić, koji se, po svemu sudeći, posebno pobrinuo za to da se odgodi (točnije: spriječi) izrada školskog pravopisnog priručnika po dogovorenim načelima. A upravo će Armin Pavić petnaestak godina kasnije odigrati ključnu ulogu u promicanju fonološkog (Brozova) pravopisa!

Dakako da svojevrsna pravopisna pat-situacija nije mogla pogodovati postizanju željenoga pravopisnog jedinstva, pa je 1889. dvanaest godina nakon zasjedanja prvoga odbora, u bitno drukčijim političkim okolnostima (godine 1883. za bana je postavljen Károly Khuen-Héderváry⁴⁷), novi odbor zaključio »da je od prijeke potrebe za škole jedan pravopis, a taj treba da je osnovan na načelima fonetičkoga pisanja«. Naposljetku visoka kraljevska zemaljska vlada, odio za bogoštovlje i nastavu, »prihvati to mišljenje za svoje pa želeći, da bi se što prije postiglo jedinstvo pravopisa u svjema školama, postavila je u početku 1892. kr. sveučilišnoga profesora za hrvatsku filologiju, g. Armina Pavića, revizorom svih knjiga, što će se o njezinu trošku i u njezinoj nakladi štampati«, a Ivanu Brozu dala je u zadatak da »izradi[m] ne samo pravila za pravopis nego i pravopisni rječnik« (usp. Broz 1893: IV).

No naspram organiziranoj, državnoj djelatnosti jezičnog i pravopisnog planiranja (u kojoj su zapaženu ulogu odigrali i pojedini hrvatski filolozi i njihovi filološki/jezikoslovni argumenti) vjerojatno je najuvjerljivije razloge za napuštanje ideje o etimološkom pravopisu ponudio Vatroslav Jagić, i to već 1864. godine u članku »Naš pravopis«. Otisnuvši se iz okrija zagrebačke filološke škole, on svoje argumente za napuštanje ideje o etimološkom pravopisu – koju je tako vatreno zastupao Adolfo Veber Tkalčević, predvodnik škole – utemeljuje na jezikoslovnim činjenicama, a ne zanemaruje pritom ni pitanja kontinuiteta hrvatske pismenosti prije ili

47 Nametnut i omražen hrvatski ban unionističkom je politikom uznastojao slomiti hrvatski nacionalni otpor mađarizaciji i oslabiti djelovanje hrvatskih nacionalnih stranaka, a toj će se političkoj opciji ubrzo prikloniti – koincidirat će to i s rasplinjavanjem ilirskih političkih programa i filoloških zamisli – neki od istaknutih hrvatskih filologa vukovaca, posebno Tomo Maretić.

rizma: »Dakako tko si nije već u napred u glavu zabio, da mu njegova samovolja mora obćenitim zakonom izaći, nezna jošter svega u onolikom savršenstvu na početku, kolikim želi istom da mu bude ovjenčan uspjeh; sa svim tim bilo bi nerazmišljeno i nerazborito, da s kojekakvih obzira odgadjamo na zgodnija tobože vremena i ono, što se već ov čas može uzeti za siguran dobitak znanosti, te držimo za najpraktičniji *uvod* u ovaj književni podhvat,⁴⁸ (...) da se rekne koja o našem pisanju hrvatskih rieči, kako je danas obično, da se razloži, što valja što li nevalja, da se iztumači, kojih će se načela ovaj časopis držati, da mu bude pravopis što bliži današnjim znanstvenim izvodom jezikoslovnim, a što priličniji i dosljedniji sudbinam prošlim. Nastojat ćemo, govoreć o predmetu prema vriednosti, da čitav nauk, podkriepljen dokazi, osnujemo na temelju obćenito priznanih u učenom svijetu istina, nebi li, što je samo sobom sitno i nepristupno, postalo razumnije i zanimivije« (Jagić 1864, navedeno prema Katičić 1986: 96).

Zasnivajući svoje nove poglede na jezikoslovnim spoznajama (»obćenito priznanih u učenom svijetu istina«), ali i na tradiciji, Jagić neminovno dolazi u sukob s *tvrdoglavcima* iz škole iz koje je i sam potekao. U poznim godinama u memoarskoj prozi (1910) zapisat će pomalo rezignirano: »Danas ja nebih otvorio našu naučnu radnju *raspravom o pravopisu*. Jedva koje pitanje u literaturi raspaljuje tako strasti kao upravo pravopis« (V. Jagić, *Spomeni mojega života*; Beograd, 1930, sv. 1, str. 59; navedeno prema Vince 2002: 590).⁴⁹

Napokon, u Jagićevoj se djelatnosti, u metodologiji, ali i metodičnosti kojom je gradio i branio svoje stavove (i) o hrvatskome pravopisu može prepoznati okosnica i nekih znatno mlađih promišljanja o hrvatskome (standardnom) jeziku i njegovu pravopisu (više o tome u Badurina 1996a: 48–50). Ovdje pak ponuđena kratka skica događaja oko hrvatskoga pravopisa u drugoj polovici XIX. stoljeća trebala bi poslužiti korigiranju ipak pogrešna (ili, u najmanju ruku, površna) uvjerenja da je *pravopisni obrat* u korist fonološkoga načela iz zadnjeg desetljeća XIX. stoljeća posljedica isključivo promijenjenih političkih okolnosti i političke *podobnosti* zagovornika načela *piši kao što govoriš*.⁵⁰ Pritom, dakako, ne namjeravamo

48 Jagićev je članak upravo programatske naravi: objavljen je u dvama nastavcima u prvim dvama brojevima novopokrenutoga časopisa *Književnik*, koji su – uz potporu Matice ilirske – uređivali Franjo Rački, Vatroslav Jagić i Josip Torbar.

49 I sam naslov Jagićeva zapisa – *U opoziciji radi ortograffje* – rječito govori o njegovu odnosu prema vlastitu mladenačkom radu.

50 Spomenuta se krlatica vezuje ponajprije uz filološki program Vuka Stefanovića Karadžića, a potom i njegovih sljedbenika, tzv. vukovaca. Valja je tumačiti na dva načina. U užemu (doslovnom) smislu tiče se pravopisa: slovima se bilježe (razlikovni) glasovi, tj. fonemi koji se u govoru ostvaruju (prije razvoja fonologije kao jezikoslovne discipline u 30-im godinama XX. stoljeća to se načelo naziva »fonetičkim«, iako je riječ o fonološkom načelu). U širem smislu tiče se književnojezične/standardnojezične koncepcije: naspram ideji o književnom jeziku kao konstrukt, uzor se jeziku knjige nalazi u narodnom govoru (pri čemu je glavni kriterij književnojezične ispravnosti/poželjnosti ono *tako se govori u narodu*). Odabrano je, dakako, jedno (književno) narječje (novoštokavski dijalekt).

tvrditi da je hrvatskim vukovcima – koji su zastupali koncept fonološkoga (»fonetičkog«) hrvatskog pravopisa – u tim godinama nedostajalo i političke podrške! Međutim više od činjenice da je njihov filološki program iskorišten kao sredstvo slamanja hrvatskoga nacionalnog otpora mađarizaciji te provođenja unionističke politike ugarske vlade (usp. npr. Samardžija 2001: 21–22) zanimat će nas *unutarnji* – jezični i jezikoslovni – razlozi snazna ideje o fonološkom pravopisu.

U tom smislu posebno se zanimljivom pokazuje jedna pravopisna knjižica – točnije: pravopisna rasprava – koju potpisuje i 1889. godine u vlastitoj nakladi objavljuje u to vrijeme dubrovački gimnazijski profesor Marčel (Marcel) Kušar. Već iz njezina naslova – *Nauka o pravopisu jezika hrvatskoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)*⁵¹ – razabire se dvoje. *Prvo*, Kušar nije pisao *pravopis* jezika hrvatskoga, već je uznastojao predstaviti svojevrni *pravopisni nauk* (rekli bismo, teoriju i/ili metodologiju pravopisnog normiranja), i to s obzirom na oba pravopisna tipa (»fonetički« odnosno fonološki i »etimologijski« odnosno morfonološki ili morfološki). *Drugo*, o autorovim *pravopisnim nazorima*, o njegovu *pravopisnom odabiru* zaključujemo s obzirom na način na koji piše pridjev *hrvatski* – dosljedno »fonetički«: *hrvacki*.

Bez obzira na činjenicu da je Kušar pravopis definirao znatno šire,⁵² ostajući vjerni našoj koncepciji, ukratko ćemo se osvrnuti tek na pitanja provedbe fonološkog i morfonološkog načela u pravopisnoj normi.

Nasuprot tom »čistom«, pomalo rigidnu programu Vuka Stefanovića Karadžića i ortodoksnih sljedbenika njegovih zamisli za hrvatske se vukovce općenito može reći da su zagovarali *blažu* varijantu *vukovstva*, i što se tiče književnojezične koncepcije (distingviranje, ipak, organskog idioma/organskih idioma i jezičnog standarda koji je u neku ruku, usprkos preferiranju novoštokavštine, konstrukt), i što se tiče pravopisne norme (fonološko načelo s elementima morfonološkoga). Nesumnjivo, takva modifikacija vukovskog programa podjednako je posljedica hrvatske jezične situacije (tronarječnosti ili trojezičnosti – jer hrvatski *narod* govori i čakavski, i kajkavski, i štokavski) i tradicije hrvatske pismenosti (s obzirom na njezin jezik i pravopis).

Budući da se uz jačanje te – u završnici – i prevlast vukovske koncepcije književnog/standardnog jezika i njegova pravopisa vezuju počeci standardizacije hrvatskoga jezika, djelatnost hrvatskih vukovaca neće biti predmet naših daljnjih razmatranja. Više o tome u Badurina 2010 i u ondje navedenoj literaturi.

51 Uzgred, iako ovo ne ulazi u pravopisnu *domenu*, u naslovu se u punom smislu riječi zrcale okolnosti i vrijeme u kojima je Kušarova studija nastajala: prema kraju XIX. stoljeća ilirske su političke (a onda i jezične i pravopisne) zamisli uglavnom kopnile (nerealnima su se, stoga i neodrživima pokazale ideje o književnom jeziku kao artifičijelnu konstrukt kojemu je glavna provodna nit ugledanje na staroslavenske jezične oblike kao zajedničke i/ili prepoznatljive većini slavenskih jezika), no od zamisli se o (južno)slavenskom zajedništvu još uvijek nije dokraja odustajalo. Naprotiv, u suženu se rakersu zanimanje filologa svodi na užu hrvatsko-srpsku (hrvatsku i srpsku) jezičnu dionicu (usp. Jonke 1971: 101).

52 Izrijekom, učinio je to ovako: »Nauka o pravopisu ima zadatak da nas uputi o tome kako ćemo stanovitim alfabetom biležiti glasove od kojih se sastavljaju pojedine riječi kojega jezika i kako ćemo se poslužiti kojekakim drugim konvencionalnim znakovima i srestvima da pismom izrazimo sve ono što ima u jeziku te nije predočeno slovima i da postignemo da nas čitalac potpuno i lako razumi. Ti znakovi i ta srestva

U prvome redu zacijelo je zanimljiv Kušarov metodološki postupak: on pravopisna načela dovodi u izravnu vezu s pravogovorom: »Fonetički dobio je to ime od toga što nam vjerno predočuje sve glasove (...) i glasovne promjene što bivaju u stanovitom jeziku, ili samo one glasove i glasovne promjene koje se javljaju u pojedinim riječima ako ih pomislimo o sebi a ne kad su vezane u rečenici«⁵³; »Etimologijski pravopis usuprot nije tako pouzdan u predočavaću glasova i glasovnih promjena što se u kojem jeziku pokazuju (...); po etimologijskom pravopisu glas može biti bez slova (ali ovo rijetko biva), ili slovo bez glasa (...), prama istome glasu može biti više slova (...), ili prama istome slovu više glasova (...)<« (Kušar 1889: VIII-IX). Kušar se međutim nimalo ne suspreže i već u uvodu otkriva svoje uvjerenje da je pravopis »fonetički i znanstveno i praktično bolji od etimologijskoga« (Kušar 1889: IX), iako upozorava i na dijelom različite prakse »fonetičkoga« pisanja, uvjetovane različitim govornim ostvarajima budući da nam »književni jezik nije još potpuno utvrđen« (Kušar 1889: XI-XII). S druge pak strane skreće on pozornost na još veće nedosljednosti u pisanju »po etimologiji«, pa već pri kraju uvoda, ne libeći se jakih i nedvosmislenih ocjena, zaključuje: »Najpotpunije bila je obrađena nauka o fonetičkoj ortografiji«; »Najgore bilo je obrađeno poље etimologijske ortografije. Ovo je još pusta ledina. Tu nema drugog pravila nego to jedino: »Pazi u pisanu na etimologiju riječi.« Ali je to pravilo kako svak lako uviđa, tako općenito i elastično da je ono baš i uzrokom svim razlikostima i nedošljednostima u etimologijskom pravopisu« (Kušar 1889: XIII-XIV). Uz takva uvjerenja razumljiva je Kušarova težnja da uvede red u hrvatsku pravopisnu normu, što opet iskazuje jakom (upravo »agrarnom«) metaforikom: »poље pravopisne nauke, ako ga uzmemo u svoj negovoj prostranosti, bilo je dosad kod nas, tobože kao ništavo, prilično zapušteno tako da je dijelom ostalo još neiskrčeno a korov je posvuda obilato iznikao« (Kušar 1889: XII).

Kušar ipak ne piše pravopis, on ne kodificira pravopisnu normu. U svojoj studiji međutim nudi načela na temelju kojih bi se mogla kodificirati oba pravopisna tipa, i »fonetički« (za koji, vidjeli smo, gaji neskrivene simpatije) i »etimologijski«. Uostalom, nakon svega tri godine pojavio se pr-

---

jesu n. p. akćenat, interpunkcija, pisañe riječi odjelito ili zajedno, pisañe riječi s velikim slovom, odvajañe slogova, poređañe riječi po ñekim pravilima itd.« (usp. Kušar 1889: VII).

Također, zbog činjenice da na ovom mjestu razmatramo pravopisnu problematiku u užem smislu riječi, nećemo se posebno osvrutati na Kušarova slovopisna rješenja. Ipak, spomenimo (barem u onoj mjeri u kojoj su slovopisni odabiri korespondirali s pravopisnima), da Kušar – kao dobar poznavatelj povijesti i hrvatske i srpske pismenosti – izričitu prednost daje jednoslovima, dok dvoslove (a primjerima to i dokazuje) smatra smetnjama u slovopisnom sustavu. U tom smislu on hvali Karadžićevu ćirilicu, prigovara Gaju što je odstupio od spretnijih rješenja i u drugoj se fazi svoje slovopisne reforme ipak odlučio za neke dvoslove te zdušno prihvaća Daničićeve intervencije u hrvatsko latiničko pismo: slova *đ*, *l*, *ñ*, *đ* (usp. Kušar 1889: V-VII).

⁵³ Očito, svjestan je Kušar nužnosti postavljanja ograničenja fonološkome (>fonetičkome<) pisanju: u pismu se ne bilježe promjene na granicama riječi »kad su vezane u rečenici«; potkrijepimo to Kušarovim primjerom *usprkos*, ali uz *prkos*.

vi hrvatski pravopis zasnovan na (pretežitom) fonološkom načelu, a njegov autor – Ivan Broz – nesebično ističe Kušarove zasluge za uspjeh obavljenog posla te, u tom kontekstu, posebno naglašava važnost (pred)pravopisne djelatnosti svog prethodnika.⁵⁴ Ukratko možemo reći da je Kušarova *Nauka o pravopisu* poslužila kao dragocjeno teorijsko (pa i metodološko) uporište za izradu pravopisnog priručnika, a i nama danas može posvjedočiti koji su to jezikoslovni razlozi – uz one tradicijske, pa i političke – išli u prilog *pravopisnom raspletu* u korist fonološkoga pravopisa, koji se dogodio upravo u zadnjem desetljeću XIX. stoljeća (više o Kušarovoj pravopisnoj djelatnosti v. u Vince 1991; Badurina 2009; Badurina 2011).

Nakon svega moramo priznati: teško da bi se mogao i poželjeti bolji završetak naše teme od onog koji smo prepoznali u Kušarovoj pravopisnoj raspravi. Naime našavši se – upravo simbolično – na prekretnici između dviju pravopisnih koncepcija, Kušar je na najbolji mogući način najavio početke kodifikacije hrvatske pravopisne norme. Taj teorijski vrlo dobro potkovan, a samozatajan hrvatski filolog⁵⁵ ne samo da je zacrtao visoke standarde u bavljenju hrvatskom pravopisnom normom i uspostavio pouzdane temelje fonološkog pravopisnog tipa već je predstavio i čitav niz drugih pravopisnih problema koji će ubuduće – dopunjeni i razrađeni – redovito nalaziti svoje mjesto u hrvatskim pravopisnim knjigama.

Zaključno slovo

Koliko god opširan, uvijek nužno i nepotpun, pregled slovopisnih i pravopisnih prilika u predstandardizacijskome razdoblju trebao bi nam pružiti koliko-toliko pouzdan uvid u višestoljetni razvoj hrvatske (pravo)pismenosti. Ako bismo pak željeli u tom poprilično burnu razvoju, koji su obilježile nerijetko i divergentne slovopisne/pravopisne prakse, prepoznati neke *ujedinjujuće* značajke, to bi s jedne strane bila težnja da se hrvatski slovopis i pravopis uredi na način koji ponajbolje odgovara naravi hrvatskoga jezika, a s druge sklonost (ili barem uočena potreba) za prihvaćanje (i) kompromisnih rješenja. Time se na najbolji mogući način – *u praksi* – pravopisna norma potvrdila kao po mnogo čemu specifična jezična norma: u specifičnu odnosu spram jezičnih normi (fonološke/morfonološke, morfološke, leksičko-semantičke, sintaktičke), ona je – u konačnici – ipak stvar

54 U predgovoru *Hrvatskome pravopisu* Broz je naime zapisao i ovo: »Dužan sam spomenuti na ovome mjestu, da sam se uvelike koristovao *Naukom o pravopisu*, koju je štampao u Dubrovniku vrstan znalac jezika hrvatskoga, g. M. Kušar: priznajem, da bez njegove knjige ne bi u koječemu bila moja knjiga onakova kao što jest« (Broz 1893: VIII).

55 Spomenimo i ovo: cijeli je radni vijek Marčel Kušar proveo kao gimnazijski profesor. Pisao je i objavljiavao mnogo, bavio se poviješću hrvatskoga jezika, dijalektologijom, standardologijom, narodnom književnošću i folkloristikom, proučavao je jezik hrvatskih pisaca itd. Iako nije bio pripadnik škole hrvatskih vukovaca, vrlo je argumentirano i s dobrim uvidom u relevantnu teorijsku literaturu zastupao njihove stavove, i što se tiče književnojezične i što se tiče pravopisne koncepcije.

društvenog dogovora (napokon, često je isticana tvrdnja kako je pravopis stvar kompromisa!). U tom kontekstu, uostalom, možemo razumjeti i činjenicu da su neki ključni slovopisni i pravopisni odabiri nužno bili predmet (i) političkih odluka (pri čemu će se *mudrom* političkom odlukom smatrati dakako ona koja će uvažiti stav struke, u podjednakoj mjeri kao i tradiciju određene pisane kulture).

Bilo kako bilo, *odabiri* su učinjeni i Hrvati se već stotinu i dvadeset godina diče kodificiranom pravopisnom normom. To, dakako, ne znači da je *poglavlje* o hrvatskom pravopisu doista i zaključeno! I ne samo da se – očekivano – postojeća fonološko-morfonološka pravopisna norma razvija i nastoji na što prihvatljiviji način (pr)opisati (eklatantan je dokaz tomu i veći broj supostojećih pravopisnih priručnika) nego uvijek ima mjesta za *spekulacije* kako bi izgledala suvremena hrvatska pismenost da su se neke stvari u prošlosti drukčije odigrale. Primjerice, nerijetko se čuje da bi bio bolji (ili barem praktičniji) rasplet da je prihvaćen slavonski slovopis, da bismo, posebice u eri računalne pismenosti, imali manje problema s dvo-slovima nego sa slovima *nagrđenima* dijakriticima. Možda tome doista i jest tako, ali – čini mi se – odveć je komotno razmišljati na taj način danas kada se vrlo elegantno (softverski) može riješiti problem različitih grafema (ne zaboravimo, koje stoljeće ranije kreatori su hrvatskih slova muku mučili s *hardverom*: morali su voditi računa koja tiskara raspolaže odgovarajućim *teškim* olovnim slovima). Nadalje spekulira se i o tome kakav bi bio hrvatski pravopis da nije bilo *vukovskog obrata* u zadnjem desetljeću XIX. stoljeća. Jedno je sasvim izvjesno: u manjoj bi mjeri bio fonološki. Naposljetku, upravo ovakvi kakvi jesu suvremeni su hrvatski i slovopis i pravopis *rezultanta* svih slovopisnih i pravopisnih programa i reformi iz prethodnih stoljeća te nepobitan dokaz kontinuiteta hrvatske pismenosti.

Izvori i literatura

- Babić, Stjepan (1992), »Jurišićeva razmišljanja o pravopisnoj problematiki«, *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Blaža Jurišića*, Matica hrvatska - Ogranak Zadar, Zadar, 61-65.
- Babić, Stjepan (1992/93a), »Jezično povjerenstvo MH i hrvatski pravopis«, *Jezik*, 40, 3, Zagreb, str. 65-76.
- Babić, Stjepan (1992/93b), »O pripremama pravopisnih načela«, *Jezik*, 40, 4, Zagreb, str. 97-102.
- Badurina, Lada (1990), »Hrvatska (orto)grafija prije pojave prvoga pravopisa«, *Dometi*, god. 23, sv. 10, str. 657-665.
- Badurina, Lada (1996a), *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja: Metodologija rada na pravopisu*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka.
- Badurina, Lada (1996b), »Kurelčeva ortografija spram Brozova *Hrvatskoga pravopisa*«, *Riječki ffološki dani 1*, ur. Marija Turk, Filozofski fakultet Rijeka, Rijeka, str. 163-172.
- Badurina, Lada (2002), »Počeci hrvatske pravopisne norme«, pogovor uz pretisak Josip Partaš, *Pravopis jezika ilirskoga (1850)*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, str. 37-72.
- Badurina, Lada (2009), »Pravopisni nazori Marćela (Marcela) Kušara«, pogovor uz pretisak Marćel Kušar, *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom ili etimologijskom) (1889)*, Pergamena, Zagreb, str. 83-141.
- Badurina, Lada - Ivo Pranjković (2009), »Hrvatski pravopisni kompleks: Novi Sad i hrvatski pravopis danas«, *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti: Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, ur. Lada Badurina, Ivo Pranjković i Josip Silić, Disput, Zagreb, str. 307-318.
- Badurina, Lada (2010), »Standardizacijski procesi u 20. stoljeću«, *Povijest hrvatskoga jezika / Književne prakse sedamdesetih: Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Mićanović, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 69-101.
- Badurina, Lada (2011), »Knjiga zvana pravopis: u čemu je Marcel (Marćel) Kušar utjecao na Ivana Broza«, *Hrvatski bez kompleksa: Jubilarni zbornik posvećen Ernestu Bariću*, ur. Timea Bockovac, Filozofski fakultet Sveučilišta u Pečuhu, Katedra za kroatistiku - Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Pečuh, str. 12-18.
- Bratulić, Josip (1992), *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija*, preveo i protumačio Josip Bratulić, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Broz, Ivan (²1893), *Hrvatski pravopis: Po određenju kr. zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu*, Zagreb.
- Brozović, Dalibor (1985), »Jezična i pravopisna previranja u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće«, *Jezik*, 33, 1, Zagreb, str. 1-15.

- Brozović, Dalibor (1987), »O grafijskim pitanjima u hrvatskome narodnom preporodu«, *Zadarska revija*, XXXVI, IV-V, Zadar, str. 335-344.
- Brozović, Dalibor (1992/93), »Uz odgovore na pismo Jezičnoga povjerenstva MH«, *Jezik*, 40, 5, Zagreb, str. 129-135.
- Brozović, Dalibor (1995), »Stanje i zadatci jezikoslovne kroatistike«, *Jezik*, 43, 1, Zagreb, str. 23-34.
- Damjanović, Stjepan (2002), *Slovo iskona: Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Damjanović, Stjepan (2010), »Hrvatski srednjovjekovni tekstovi: tri pisma i tri jezika«, *Povijest hrvatskoga jezika / Književne prakse sedamdesetih: Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Mićanović, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 11-28.
- Džamanjić, Rajmund (1639), *Nauk za dobro pisati latinskijema slovima riječi jezika slovinskoga kojim se Dubrovčani i sva Dalmacija kako vlastitjem svojijem jezikom zlužij*, Venecija [pretisak Fach slavische Philologie der Universität Bamberg, Bamberg, 1991].
- Farkaš, Loretana (2010a), »Fonološko i morfonološko pravopisno načelo u slavonskih dopreporodnih pisaca«, *Lingua Montenegrina*, III, 6, Cetinje, str. 119-138.
- Farkaš, Loretana (2010b), *Od slovosloxnosti slavonske*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek.
- Gaj, Ljudevit (1830), *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaña*, Budim [pretisak Sveučilišna naklada Liber - Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, 1983].
- Gaj, Ljudevit (1835), »Pravopisz«, *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, I, 10, str. 38-40; 11, Zagreb, str. 41-43; 12, str. 46-48.
- Ham, Sanda (1998), *Jezik zagrebačke flološke škole*, Ogranak Matice hrvatske Osijek, Osijek.
- Hercigonja, Eduard (2006), *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Ivšić, Stjepan (1938/39), »Etimologija i fonetika u našem pravopisu«, *Hrvatski jezik*, Zagreb, str. 3-13.
- Jagić, Vatroslav (1864), »Naš pravopis«, *Književnik*, I, 1 i 2, Zagreb, str. 1-34 i 151-180.
- Jonke, Ljudevit (1971), *Hrvatski književni jezik u 19. i 20. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Kapetanović, Amir (2005), »Hrvatska srednjovjekovna latinica«, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 31, Zagreb, str. 463-471.
- Katičić, Radoslav (1986), »Lingvistički argumenti u Jagićevoj polemici s Veberom«, *Jagićev zbornik*, ur. Ivo Frangeš, Aleksandar Flaker, Riccardo Picchio, Nullo Minissi, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 93-126.

- Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnozt nàrodnih skol* (1779), Ofen (Budim) [pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2003].
- Kušar, Marćel (1889), *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetićkom ili etimologijskom)*, naklada piščeva, Dubrovnik [pretisak Pergamena, Zagreb, 2009].
- Malić, Dragica (1997), *Žića svetih otaca*, Matica hrvatska - Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Malić, Dragica (priredila) (2004), *Najstariji hrvatski latinićki spomenici (do sredine XV. stoljeća)*, Stari pisci hrvatski, knjiga 43, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Mandić, Antun (1779), *Uputjenje k'slavónskómú pravopisanju za pòtrebu nàrodnih ucsionícah u Kràljestvu Slavónie*, Ofen (Budim) [pretisak Matica hrvatska Osijek, Osijek 1998; dostupno i na <http://hazu.arhiv-pro.hr/popsilverlight.php?docid=1932>; zadnji posjet 6. srpnja 2011].
- Maretić, Tomo (1889), *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, Zagreb.
- Moguš, Milan - Vončina, Josip (1969), »Latinica u Hrvata«, *Radovi Zavoda za slavensku fflologiju*, 11, Zagreb, str. 61-81.
- Moguš, Milan (1982/83), »O pisanju fonema /l/ i /ń/ u staroj hrvatskoj latinići«, *Filologija*, 11, Zagreb, 93-98.
- Moguš, Milan (1993), *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Nosić, Milan (1991), *Josip Završnik*, Matica hrvatska Rijeka, Rijeka.
- Partaš, Josip (1850), *Pravopis jezika ilirskoga*, Tiskom bratje Županah, Zagreb [pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002].
- Pintarić, Ana (1998), »Antun Mandić i Uputjenje k'slavonskomu Pravopisanju za potrebu narodnih ucsionica h u Kraljestvu Slavonie 1779«, pogovor uz pretisak Antun Mandić, *Uputjenje k'slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucsionica h u Kraljestvu Slavonie (1779)*, Matica hrvatska Osijek, Osijek, str. 63-119.
- Pranjković, Ivo (1996), »Kurelac i Veber«, *Rijećki fflološki dani 1*, ur. Marija Turk, Filozofski fakultet Rijeka, Rijeka, str. 17-24.
- Pranjković, Ivo (1997), »O jednom dopisu Jezićnog povjerenstva Matice hrvatske«, *Jezikoslovna sporenja*, Konzor, Zagreb, str. 51-57.
- Pranjković, Ivo (priredio) (1999), Fran Kurelac, Bogoslav Šulek, Vinko Pancel, Adolfo Veber Tkalćević, *Jezikoslovne rasprave i članci*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (priredio) (2005), *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*, Matica hrvatska u Sarajevu - HKD Napredak Sarajevo, Sarajevo.

- Pranjковиć, Ivo (2008), *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Samardžija, Marko (priredio) (2001), Franjo Iveković, Ivan Broz, Tomo Maretić, Vatroslav Rožić, Milan Rešetar, Antun Radić, Nikola Andrić, Dragutin Boranić, *Jezikoslovne rasprave i članci*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Samardžija, Marko (²2004), »Doprinos budimskog franjevačkog kruga oblikovanju tzv. slavonskog slovopisa«, u: Marko Samardžija, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 14-19.
- Tafra, Branka (1995), *Jezikoslovna razdvojba*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Twardzik, Waclaw (1985), »Malo poznati preteča Ljudevita Gaja«, *Croatica*, 22/23, Zagreb, str. 7-22.
- Twardzik, Waclaw (1987), »Opis Rijeke s početka 19. stoljeća iz pera Josipa Završnika«, *Dometi*, XX, 4, Rijeka, str. 265-278.
- Vajs, Nada - Vesna Zečević (2003), *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnozt nàrodnih skol (1779)*, pogovor uz pretisak, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Vince, Zlatko (1991), »Mjesto i značenje Kušarove knjige *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom ili etimologijskom)*, *Jezik*, 38, 4, Zagreb, str. 97-105.
- Vince, Zlatko (1993), »Život i rad Marcela Kušara«, uvodna studija uz pretisak Marcel Kušar, *Narodno blago*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. V-XXXIX.
- Vince, Zlatko (³2002), *Putovima hrvatskoga književnog jezika: Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz floloških škola i njihovih izvora*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Vončina, Josip (1985), »Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme«, *Filologija 13*, Jugoslavenska (Hrvatska) akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Zagreb, 7-88.
- Žagar, Mateo (2009), »Hrvatska pisma u srednjem vijeku«, *Povijest hrvatskoga jezika: 1. knjiga: Srednji vijek*, Croatica, Zagreb, str. 107-219.